

Ένα άγνωστο υστεροβυζαντινό οχυρό

Το κάστρο των Βατίκων στη Λακωνία

Κλήμης Ασλανίδης

Πολυτεχνείο Κρήτης
kaslanidis@arch.tuc.gr

ABSTRACT

An unknown Late Byzantine fortress: The castle of Vatika in Laconia

The castle of Vatika in Laconia occupies a rocky cliff not far from the modern coastal town of Neapolis. The castle's small courtyard is surrounded by buildings attached to the high external wall, including a barrel-vaulted chapel and some one or two-storey houses. A rectangular tower with a cistern is built at the highest point. A circuit wall surrounds the castle at a small distance. The castle developed in several phases. Although it was constructed as a military fort, houses were later attached to the external walls, significantly reducing the size of the inner courtyard. A small church of the single-nave, cross-in-square type has survived in ruins on the south side. The castle of Vatika should be dated to the Late Byzantine period, after the recapture of Monemvasia in 1262 and before the fall of the Despotate of the Morea to the Ottomans. The strong resemblance of its houses to those of Mystra, but also the common features it shares with numerous churches of the cape Malea peninsula that are dated to this period, justify this assumption. The addition of bastions at the circuit wall could possibly be dated to the short period of Venetian rule in the fifteenth century.

A. ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Το κάστρο των Βατίκων δεν έχει μέχρι σήμερα αποτελέσει αντικείμενο ολοκληρωμένης επιστημονικής μελέτης.¹ Οι αναφορές γι αυτό παραμένουν ελάχιστες,² ενώ σχέδιά του δεν έχουν δημοσιευτεί. Η πρόσφατη αποτύπωση και αποκατάστασή του³ έδωσε τη δυνατότητα

1 Μια προκαταρκτική παρουσίαση έγινε στο συνέδριο για την οχυρωματική αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο από τον 5ο έως τον 15ο αιώνα (Ασλανίδης 2011).

2 Hasluck 1907-8, 172· Andrews 1953, 226· Σφηκόπουλος 1968, 423· Καρποδίνη-Δημητριάδη 1990. Η σύντομη περιγραφή που περιλαμβάνεται στο τελευταίο μάλλον αναφέρεται σε άλλο κάστρο.

3 Αφορμή για την έρευνα του μνημείου υπήρξε η μελέτη συντήρησης και αποκατάστασής του, η οποία εκπονήθηκε σε συνεργασία με την Χριστίνα Πινάτση, κατόπιν αναθέσεως από την τοπική μη κερδοσκοπική εταιρεία «Αφροδισιάς». Θερμότατες ευχαριστίες οφείλονται στα μέλη της εταιρείας και ιδιαίτερα στον κ. Παντελή Κωνσταντινάκο, εμπνευστή του έργου αποκατάστασης του μνημείου. Ιδιαίτερα σημαντικές για την κατανόηση πολλών λεπτομερειών του μνημείου ήταν οι προκαταρκτικές εργασίες καθαρισμού και οι ανασκαφικές τομές, που πραγματοποιήθηκαν με την παρακολούθηση του αρχαιολόγου Νεκτάριου Σκάγκου, τον οποίον και ευχαριστώ θερμά για τη συνεργασία. Οι εργασίες καθαρισμού και η τοπογραφική αποτύπωση πραγματοποιήθηκαν χάρις στην συνδρομή του Δήμου Βοιών, μέρους σήμερα του ευρύτερου Δήμου Μονεμβασίας, στον οποίον οφείλονται επίσης ευχαριστίες.

Εικ. 1. Χάρτης της χερσονήσου του Μαλέα με τη θέση του κάστρου των Βατίκων.

Εικ. 2. Κάστρο Βατίκων. Γενική άποψη του κάστρου από βορειοανατολικά (2018).

ορισμένων παρατηρήσεων για τη μορφή και εξέλιξή του, οι οποίες περιλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη.⁴ Η δημοσίευση των πορισμάτων των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο της αποκατάστασης του μνημείου αναμένεται να διαφωτίσει περεταίρω την έρευνα, συμπληρώνοντας την εργασία αυτή με περισσότερα στοιχεία για τη χρονολόγηση του μνημείου και των επιμέρους οικοδομικών φάσεων.

Το κάστρο βρίσκεται κοντά στους οικισμούς Μεσοχώρι και Φαρακλό,⁵ λίγα χιλιόμετρα βορειοανατολικά της σύγχρονης πόλης της Νεάπολης Βοιών, στη Λακωνία (Εικ. 1). Είναι κτισμένο σε φυσικά οχυρή θέση, σε βραχώδες έξαρμα στην κορυφή λόφου, που δεσπόζει στον κάμπο των Βατίκων και εποπτεύει την πεδιάδα και την είσοδο του Λακωνικού Κόλπου (Εικ. 2). Το σχήμα της κάτοψής του είναι ακανόνιστο. Έχει μέγιστες διαστάσεις μόλις 18 × 32 μέτρα. Διαθέτει υψηλό περιμετρικό τοίχο, αμυντικό πύργο και κτήρια γύρω από μικρή εσωτερική αυλή (Εικ. 3). Τα επί μέρους κτήρια είναι επιμήκη και διατάσσονται παράλληλα προς τον περιμετρικό τοίχο, με την εξαίρεση ενός, το οποίο διατάσσεται κάθετα ως προς την περίμετρο. Από την κόγχη που σχηματίζεται στα ανατολικά του συμπεραίνουμε πως πρόκειται για ναό.

B. ΤΑ ΕΠΙΜΕΡΟΥΣ ΚΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Ακολουθεί περιγραφή των κτηρίων του κάστρου με αφετηρία την πύλη και δεξιόστροφη κυκλική πορεία. Οι αναφορές στον προσανατολισμό γίνονται με τη σύμβαση ότι η κόγχη του ιερού του ναού βρίσκεται στα ανατολικά. Ο ακριβής προσανατολισμός φαίνεται στα σχέδια.

Το κτήριο Η, μέσω του οποίου γίνεται η είσοδος στο κάστρο, βρίσκεται στη δυτική του πλευρά και είναι εντελώς ερειπωμένο (Εικ. 3). Αποκαλύφθηκε στο μεγάλο μέρος του με

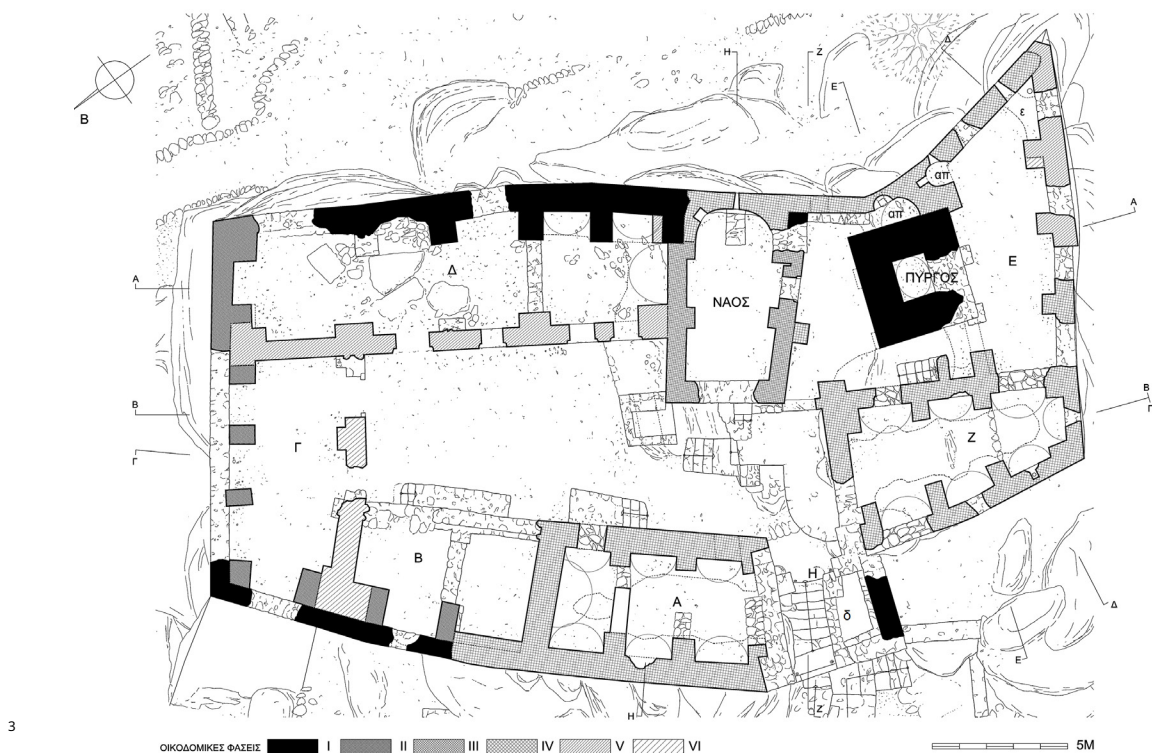
Η έρευνα ολοκληρώθηκε μετά το έργο αποκατάστασης του μνημείου βάσει της παραπάνω μελέτης από τη Διεύθυνση Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (2013-15). Οι εργασίες αποκάλυψαν σημεία στο εσωτερικό του κάστρου αλλά και στον εξωτερικό του περίβολο, τα οποία δεν ήταν προηγουμένως ορατά. Κατά τη διάρκεια του έργου, το οποίο εκτελέστηκε με εξαιρετική προσοχή και ευαισθησία, πολύτιμες ήταν οι συζητήσεις με τους αρχαιολόγους που ανέσκαψαν επιμέρους περιοχές του μνημείου, Γιάννη Παππά, Μαρία Κονιώτη και Παναγιώτα Σκάγκου, καθώς και με τις μηχανικούς που επέβλεψαν τις εργασίες Γεωργία Καζαντζίδου και Στέλλα Παπαθανασίου. Σε όλους, καθώς και στον διευθυντή Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων Θεμιστοκλή Βλαχούλη όπως και στην προϊσταμένη του τμήματος έργων Ιωάννα Κράνη εκφράζω πολύ θερμές ευχαριστίες για την εποικοδομητική συνεργασία. Τα πορίσματα των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του έργου παραμένουν προς το παρόν αδημοσίευτα.

Η ολοκλήρωση της εργασίας αποτέλεσε μέρος μεταδιδακτορικής έρευνας στο Τμήμα Αρχιτεκτόνων του Πανεπιστημίου Πατρών, με αντικείμενο την υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική στην χερσόνησο του Μαλέα, με υποτροφία του ΙΚΥ, η οποία χρηματοδοτήθηκε από την Πράξη «Ενίσχυση Μεταδιδακτόρων Ερευνητών/Ερευνητριών» από τους πόρους του ΕΠ «Ανάπτυξη Ανθρώπινου Δυναμικού, Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» με άξονες προτεραιότητας 6,8,9 και συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ και το ελληνικό δημόσιο. Θερμότερες ευχαριστίες οφείλονται στον επιβλέποντα της έρευνας Σταύρο Μαμαλούκο, αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών καθώς και στην διευθύντρια της Εφορείας Αρχαιοτήτων Λακωνίας, Ευαγγελία Πάντου, για την παραχώρηση της σχετικής άδειας.

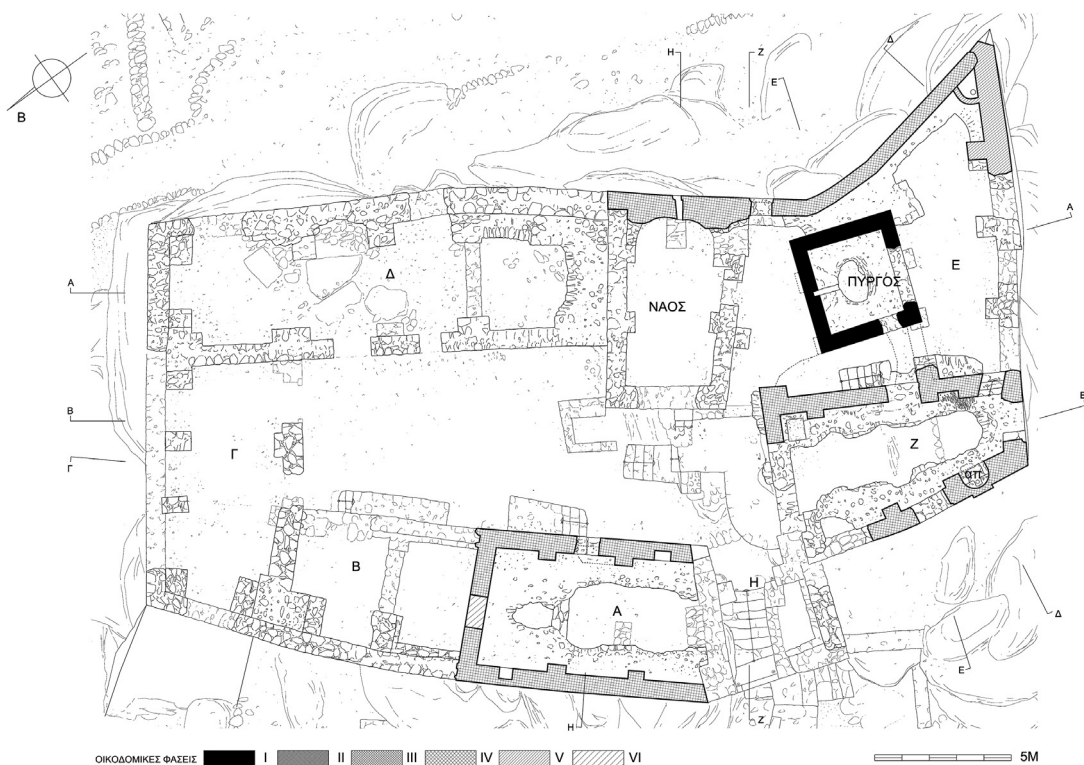
Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται στον Νίκο Σκουτέλη, αναπληρωτή καθηγητή του Πολυτεχνείου Κρήτης, και στον Χαράλαμπο Γάσπαρη, Διευθυντή Ερευνών στο Τμήμα Ιστορικών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, για την βοήθεια στην κατανόηση ορισμένων βενετικών εγγράφων.

4 Τα σχέδια που συνοδεύουν την παρούσα εργασία απεικονίζουν το κάστρο πριν από την αποκατάστασή του, κατά την οποία αναδομήθηκαν επιλεγμένα σημεία, με σκοπό να αντιμετωπιστούν στατικά προβλήματα. Στις τομές απεικονίζεται το μνημείο πριν τις ανασκαφές. Με διακεκομμένες γραμμές παριστάνεται η αρχική μορφή του μνημείου στα ανεσκαμμένα πλέον τμήματα.

5 Τα δύο γειτονικά χωριά συγκέντρωναν το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της περιοχής πριν την απελευθέρωση. Παναγιωτόπουλος 1987, 281· Νικολάου 1996, 422.

3

4

Εικ. 3. Κάστρο Βατίκων. Κάτοψη ισογείου. Εικ. 4. Κάστρο Βατίκων. Κάτοψη ορόφου.

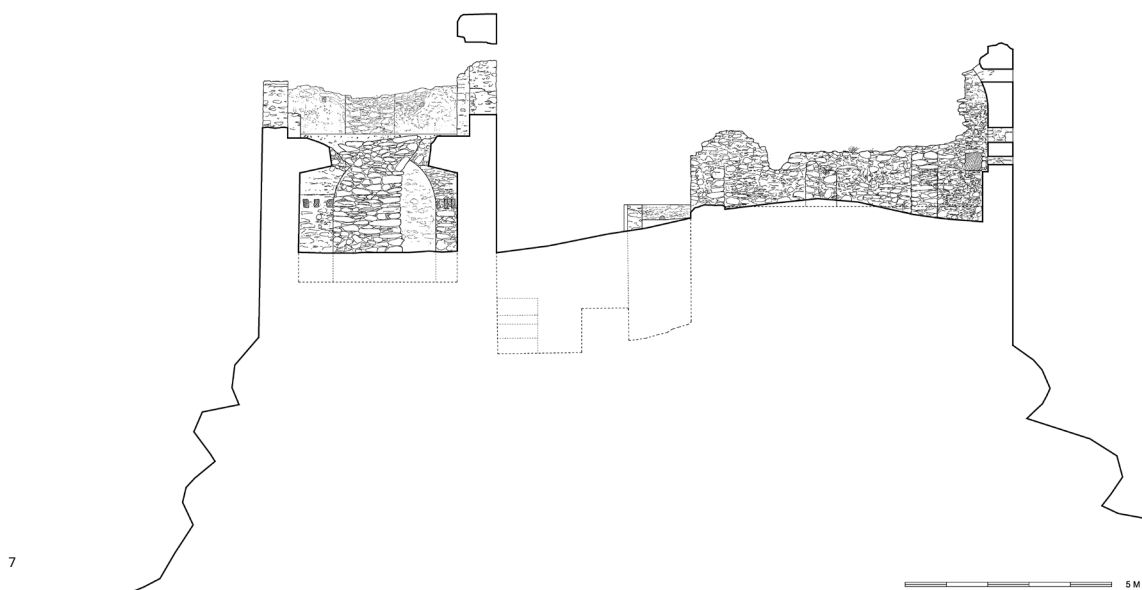
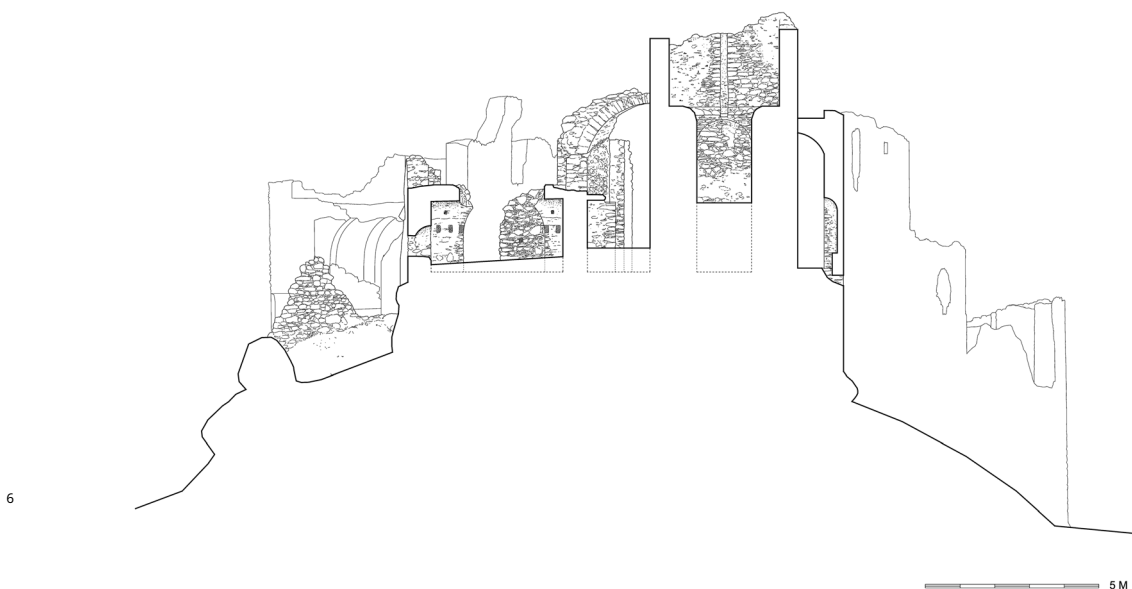
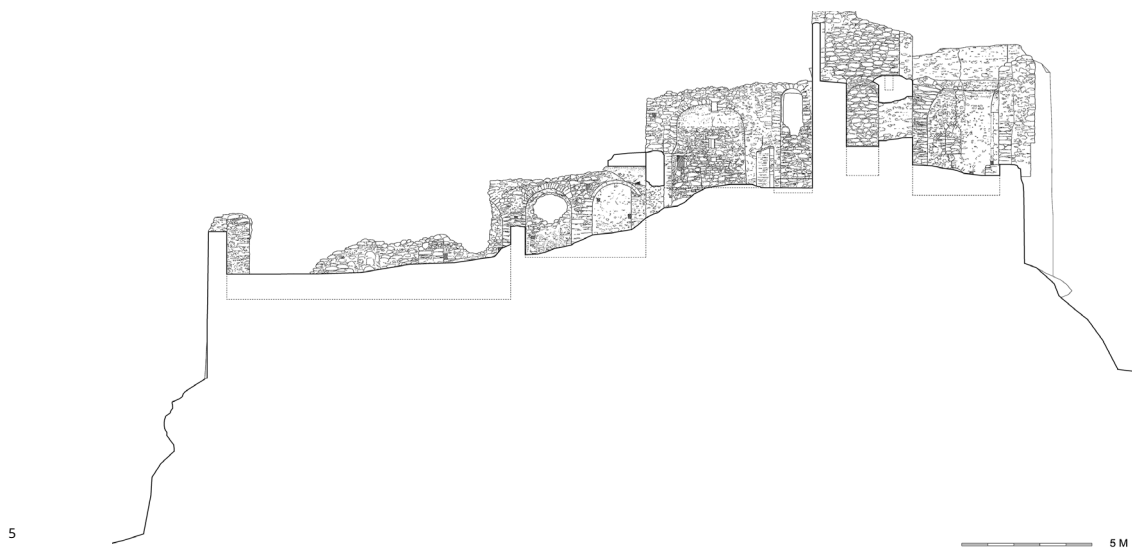
εκτεταμένη ανασκαφή. Είναι προσκολλημένο στη νότια πλευρά του κτηρίου Α, το οποίο δεν διαθέτει νότιο τοίχο (Εικ. 3). Ταυτόχρονα, η νότια πλευρά του κτηρίου Α δεν είναι αρμολογημένη κατά την κατασκευή της και η διάταξη των λίθων της δείχνει με σαφήνεια ότι δεν ήταν ορατή κατά το κτίσιμο (Εικ. 10). Με βάση τα στοιχεία αυτά διαπιστώνεται ότι το κτήριο Η προϋπήρχε του Α και ότι το δεύτερο προσκολλήθηκε στο πρώτο. Στην είσοδο στο κάστρο οδηγεί ανοδική πορεία, η οποία καταλήγει σε κλίμακα. Η πύλη, από την οποία διατηρούνται ελάχιστα λείψανα, βρίσκεται στη δυτική πλευρά του κτηρίου Η. Από εκεί ξεκινά βαθμιδωτή άνοδος μέσα σε διαβατικό, από το οποίο γίνεται η πρόσβαση στην αυλή, μετά και από δεύτερη πύλη (Εικ. 3, 16). Παράλληλα με την κλίμακα που οδηγεί στην αυλή διατάσσεται μικρός χώρος, πιθανώς δεξαμενή (δ). Το διαβατικό προεκτεινόταν στα ανατολικά, καταλαμβάνοντας τον χώρο μεταξύ της εισόδου, του ναού και του κτηρίου Ζ, που βρίσκεται στα νότια. Ο χώρος αυτός στεγαζόταν με δύο σταυροθόλια, τα οποία εδράζονταν αφενός στους περιμετρικούς τοίχους, απευθείας ή με την μεσολάβηση παραστάδων (Εικ. 16), και αφετέρου σε ελεύθερο πεσσό (Εικ. 3, 11) στη βόρεια πλευρά. Επάνω από το διαβατικό θα πρέπει να υπήρχε κλειστός χώρος. Η ύπαρξη του χώρου αυτού είναι βέβαιη ως προς το μέρος του κτηρίου που βρίσκεται επάνω από την είσοδο, στα νότια, δηλαδή, του κτηρίου Α, καθώς και στον όροφο το κτήριο Α δεν διαθέτει νότιο τοίχο και δείχνει να ήταν προσκολλημένο σε προγενέστερο τοίχο, ο οποίος δεν υφίσταται πλέον (Εικ. 4, 10).

Το κτήριο Α διατάσσεται παράλληλα με το δυτικό τείχος του κάστρου. Το ισόγειο του κτηρίου είναι θολοσκεπές. Μέρος της θολοδομίας έχει καταρρεύσει,⁶ αλλά είναι σαφές ότι καλυπτόταν με καμάρα διατεταγμένη κατά μήκος, στην οποία εισδύουν μικρότερου ανοίγματος καμάρες, φερόμενες από παραστάδες που σχηματίζονται στις μακρές πλευρές (Εικ. 3). Το σύστημα αυτό κάλυψης, το οποίο ισοδυναμεί πρακτικά με συνεχόμενα σταυροθόλια εξασφαλίζει τον μέγιστο εκμεταλλεύσιμο χώρο στο ισόγειο (Εικ. 7). Αν είχε κατασκευαστεί απλή καμάρα, με δεδομένο το μικρό ύψος του κλειδιού, η γένεση της θα ήταν τόσο χαμηλά, που θα ήταν αδύνατον να προσεγγίσει κανείς τον περιμετρικό τοίχο.⁷ Παράλληλα, έτσι ελαχιστοποιούνται οι ωθήσεις στις μακρές πλευρές, αφού τα φορτία αναλαμβάνουν οι ογκώδεις παραστάδες, ενώ αποφεύγονται τα νεκρά φορτία των γεμισμάτων που θα ήταν απαραίτητα για τη διαμόρφωση πατώματος επάνω από την καμάρα. Ο όροφος είναι ενιαίος, με παραστάδες στις μακρές πλευρές, οι οποίες έφεραν αψιδώματα. Από αυτά διατηρείται ικανοποιητικά το μεσαίο της ανατολικής πλευράς (Εικ. 4). Ψηλότερα από το κλειδί των αψιδωμάτων θα πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε ενιαία καμάρα, όπως στο κτήριο Ζ. Στο μέσον της ανατολικής πλευράς υπάρχει παράθυρο, ενώ στο μέσον της βόρειας πλευράς υπάρχει φραγμένη από παλιά θύρα. Δύο μικρά ερμάρια διαμορφώνονται στο πάχος του δυτικού και του ανατολικού τοίχου. Η πρόσβαση στον όροφο του κτηρίου Α θα πρέπει να γινόταν από τα όμορα κτήρια, Η και Β, καθώς δεν φαίνεται να υπήρχε κλίμακα που να οδηγούσε στον όροφο από το ισόγειο. Η πρόσβαση στο ισόγειο, το οποίο είναι υπερυψωμένο σε σχέση με την αυλή, γίνεται από θύρα που ανοίγεται προς την εσωτερική αυλή, προσπελάσιμη από κτιστή κλίμακα. Μία μικρότερη θύρα στο νότιο άκρο της ανατολικής πλευράς, η οποία αποκαλύφθηκε μετά από ανασκαφή, οδηγεί σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο (Εικ. 9). Από την παρατήρηση της βόρειας παρειάς του ανοίγματος προκύπτει το συμπέρασμα ότι η θύρα δεν ανήκει στην αρχική κατασκευή του κτηρίου.

Τα κτήρια Β, Γ και Δ σχηματίζουν Π στη βόρεια πλευρά του κάστρου. Κατά μήκος του τείχους

6 Η θολοδομία ανακατασκευάστηκε κατά τις εργασίες αποκατάστασης (2013-15).

7 Για την εξασφάλιση μεγαλύτερου ύψους κοντά στους περιμετρικούς τοίχους, οι γενέτειρες των εγκάρσια διατεταγμένων καμαρών έχουν κατασκευαστεί κεκλιμένες.

Εικ. 5. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΑΑ. Εικ. 6. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΕΕ. Εικ. 7. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΗΗ.

Εικ. 8. Κάστρο Βατίκων. Ο ναός εντός του κάστρου από τα βορειοδυτικά (2010).

του περιβόλου έχουν προσαρτηθεί παραστάδες που έφεραν τόξα, ώστε να δημιουργηθεί περιδρόμος. Οι γενέσεις των τόξων διατηρούνται σε αρκετά σημεία. Άλλη μία παραστάδα, πλήρως κατεστραμμένη σήμερα, εντοπίστηκε σε ανασκαφική διερεύνηση στην κόγχη του ιερού του ναού (Εικ. 3). Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του ναού έχουν επίσης ενσωματώσει παρόμοιες παραστάδες, εκ των οποίων η νότια διακρίνεται με σαφήνεια (Εικ. 3). Οι τοίχοι των κτηρίων προς την πλευρά της αυλής κατασκευάστηκαν σε επόμενη οικοδομική φάση, φράσσοντας μάλιστα κάποια από τα τόξα του περιδρόμου, ο οποίος καταργήθηκε. Για την ανέγερση του κτηρίου Α κατεδαφίστηκε πλήρως το περιμετρικό τείχος με τον περιδρόμο. Στην πρώτη παραστάδα προς τα βόρεια του κτηρίου διατηρείται η γένεση τόξου του περιδρόμου, η οποία δεν αντιστοιχεί σε παραστάδα στα νότια (Εικ. 9). Τα κτήρια Β, Γ και Δ δεν είναι μεταξύ τους σύγχρονα. Το κτήριο Δ προηγείται των Β και Γ, αφού στο σημείο επαφής τους παρατηρείται οικοδομικός αρμός (Εικ. 3). Οι λίθοι που εξέχουν του δυτικού τοίχου του κτηρίου Δ και τον συνέδεαν με τον νότιο τοίχο του Γ έχουν είτε τοποθετηθεί εκ των υστέρων για τη σύνδεση των δύο τοίχων είτε εξ αρχής, με πρόβλεψη για το μελλοντικό έργο. Η κατασκευή των κτηρίων Β και Γ είχε προβλεφθεί κατά την ανέγερση του κτηρίου Α, αφού στη βόρεια πλευρά του τελευταίου υπάρχουν προέχοντες λίθοι, που έχουν κτιστεί ως αναμονές για την προέκταση των τοίχων προς τα βόρεια (Εικ. 9). Είναι επίσης βέβαιο ότι το κτήριο Δ έχει εκ των υστέρων προσκολληθεί

9

10

Εικ. 9. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΓΓ. Εικ. 10. Κάστρο Βατίκων. Το κτήριο Α από τα νότια (2010).

Εικ. 11. Κάστρο Βατίκων. Τα κτήρια Η και Ζ από τα βόρεια (2018).

στον ναό. Στη βορειοδυτική γωνία του κάστρου έχει κατασκευαστεί ισχυρή αντηρίδα, για να αντιμετωπιστεί σοβαρό δομικό πρόβλημα που εμφανίστηκε στο σημείο αυτό (Εικ. 3, 12, 19). Η ανωδομή διατηρείται εν μέρει μόνο στο κτήριο Δ. Η κάλυψη του χώρου γίνεται με αλληλοτεμνόμενες καμάρες, ψηλότερα από τα τόξα του παλαιότερου περιδρόμου. Μόνο ένα άνοιγμα στον περιμετρικό τοίχο διατηρείται και διαμορφώνεται σε ημικυκλική κόγχη (στο κτήριο Β). Διατηρούνται από δύο θύρες στα κτήρια Γ και Δ, οι οποίες επέτρεπαν την είσοδο από την εσωτερική αυλή και ελάχιστα στοιχεία που επιτρέπουν τον προσδιορισμό της θέσης της αντίστοιχης θύρας στο κτήριο Β. Δύο μεγάλα παράθυρα προς την αυλή ανοίγονται στο κτήριο Δ (Εικ. 13). Δεν μπορεί να διαπιστωθεί με ασφάλεια αν τα τρία κτήρια ήταν διώροφα. Στη βορειοδυτική γωνία του ναού, στα νότια δηλαδή του κτηρίου Δ, διατηρείται το μεσαίο βάθρο τοξωτής κλίμακας που οδηγούσε στον όροφο ή το δώμα του κτηρίου Δ (Εικ. 3, 13). Η κλίμακα είχε δύο σκέλη σε διάταξη Γ και αναπτυσσόταν στα δυτικά και τα βόρεια του ναού, με πλατύσκαλο στη γωνία. Διατηρείται το πλατύσκαλο, με στηθαίο και οπή για την αποχέτευση των ομβρίων υδάτων, καθώς και τμήμα του πρώτου σκέλους της κλίμακας, που εδραζόταν σε τόξο, μικρότερο του ημικυκλίου. Από το δεύτερο σκέλος διατηρούνται οι οπές στήριξης του ξυλοτύπου της τοξωτής κατασκευής, της οποίας διακρίνεται και η γένεση. Η κλίμακα οδηγούσε από τη δυτική πλευρά του ναού στο νότιο άκρο της δυτικής πλευράς του ορόφου -ή του δώματος- του κτηρίου Δ. Το θεμέλιο που αποκαλύφθηκε στην ανατολική πλευρά του κτηρίου Β ανήκει σε κτιστή κλίμακα που οδηγούσε στον όροφο του κτηρίου, ο οποίος επικοινωνούσε εσωτερικά και με τον όροφο του κτηρίου Α, μέσω του φραγμένου σήμερα ανοίγματος που ήδη αναφέρθηκε. Διατηρούνται οι πρώτες βαθμίδες της κλίμακας.

Εικ. 12. Κάστρο Βατίκων. Δυτική όψη του κάστρου. Εικ. 13. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΒΒ. Εικ. 14. Κάστρο Βατίκων. Ανατολική όψη του κάστρου.

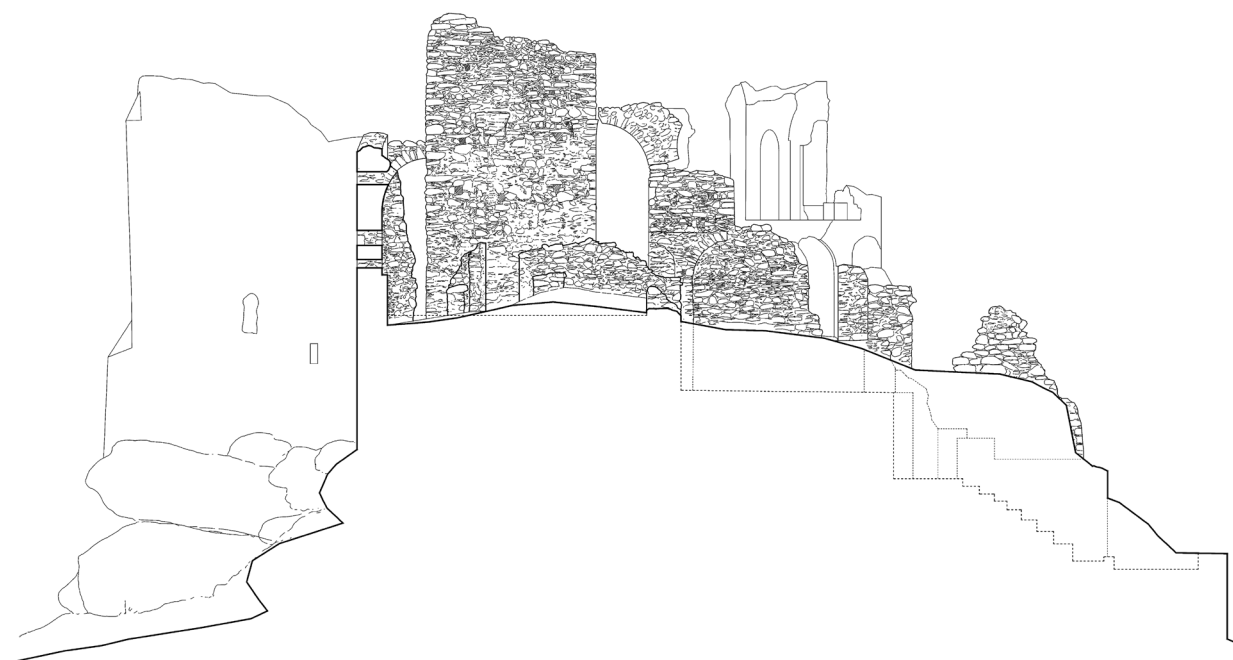
Εικ. 15. Κάστρο Βατίκων. Ο ανατολικός τοίχος του κτηρίου Ε (2010).

Ο ναός ήταν μονόχωρος δρομικός θολοσκεπής με παραστάδες στις μακρές πλευρές, που δημιουργούσαν αψιδώματα. Η γένεση του βορειοδυτικού αψιδώματος διακρίνεται ακόμα. Η κόγχη του ιερού (Εικ. 8) είναι εγγεγραμμένη στο ορθογώνιο περίγραμμα του κτηρίου και έχει δημιουργηθεί σε επόμενη οικοδομική φάση, όπως προκύπτει από τον οικοδομικό αρμό μεταξύ αυτής και των τοίχων και παραστάδων των μακρών πλευρών (Εικ. 3, 7). Στην βορειοανατολική παραστάδα ο αρμός εμφανίζεται μόνο στο κατώτερο τμήμα. Η λεπτομέρεια αυτή δηλώνει πως η προσθήκη κόγχης συνοδεύτηκε από ανακατασκευή της ανωδομής. Η είσοδος του ναού, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, γίνεται από τη νότια πλευρά.

Στο ψηλότερο σημείο του φρουρίου βρίσκεται ο πύργος. Έχει ορθογώνια κάτοψη μικρών διαστάσεων (3,85 × 4,25 μ. περίπου) και είναι δώροφος. Στο ισόγειο, που διαθέτει τοίχους πολύ μεγάλου πάχους (1,30 μ.) υπήρχε δεξαμενή νερού, που καλυπτόταν με φουρνικό. Στον όροφο, το πάχος των τοίχων μειώνεται σημαντικά και δημιουργείται ένα μικρό δωμάτιο εσωτερικών διαστάσεων 2,85 × 3,25 μ. περίπου, το οποίο επίσης έχει μετατραπεί σε δεξαμενή. Στις εσωτερικές επιφάνειες των δύο δεξαμενών διατηρήθηκε υδραυλικό κονίαμα. Στον βόρειο τοίχο σχηματίζεται εσοχή για τη δημιουργία αγωγού, που οδηγούσε τα όμβρια ύδατα από το δώμα στη δεξαμενή του ισογείου (Εικ. 4-6).

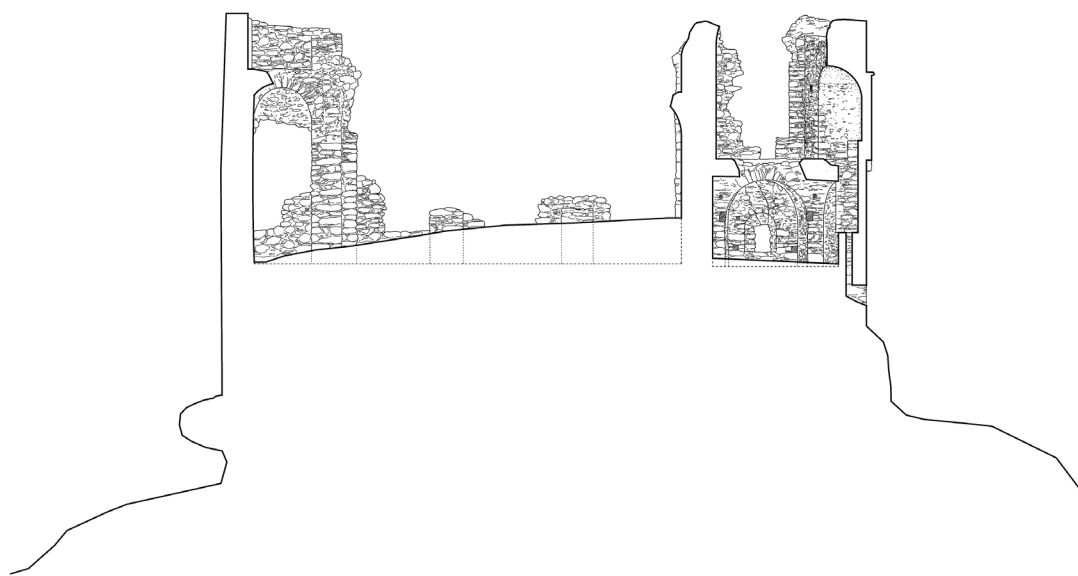
Το κτήριο Ε, στη νοτιοανατολική γωνία του κάστρου, έχει προσαρτηθεί, χωρίς αμφιβολία, στον πύργο, περικλείοντας τον. Στα νότια του πύργου, τρία ζεύγη παραστάδων έφεραν σταυροθόλια εν σειρά. Η διαφοροποίηση του πάχους του νότιου τοίχου υποδηλώνει πως

16

5 M

17

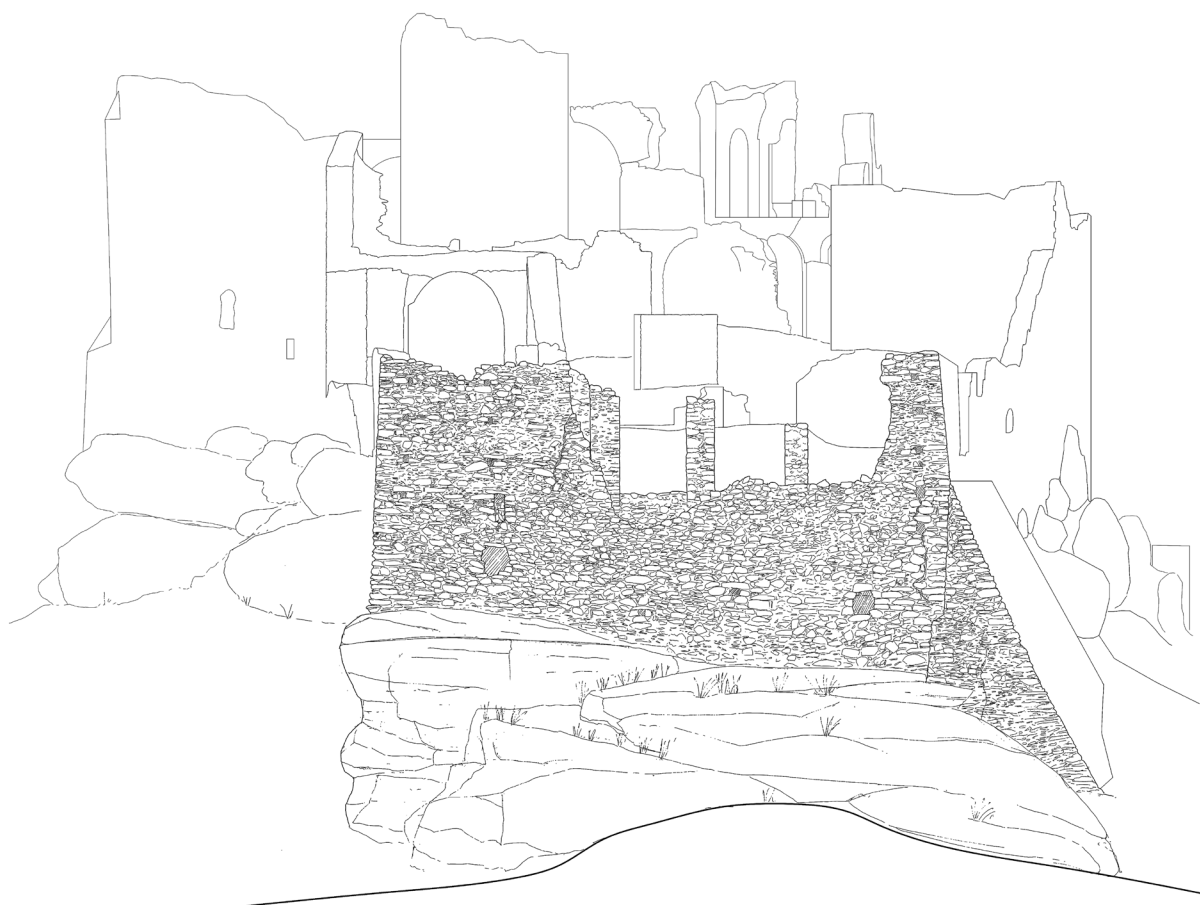

5 M

Εικ. 16. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΖΖ. Εικ. 17. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΔΔ.

18

19

Εικ. 18. Κάστρο Βατίκων. Νότια όψη του κάστρου. Εικ. 19. Κάστρο Βατίκων. Βόρεια όψη του κάστρου.

το κτήριο έχει υποστεί σημαντική επισκευή, η οποία είναι εμφανής και στην ανατολική του όψη (Εικ. 3, 14). Στον ανατολικό τοίχο ανοίγονται δύο επάλληλα διατεταγμένες φωτιστικές θυρίδες. Σε κόγχη που δημιουργείται στη βορειοανατολική γωνία υπήρχε αποχωρητήριο (απ). Στην απέναντι γωνία διαμορφώνεται εστία με καπνοδόχο (ε). Διατηρείται μικρός λίθινος κιλλίβαντας, και στον ανατολικό τοίχο το ίχνος στο επίχρισμα ενός ξυλόπηκτου τοίχου που διαμόρφωνε τον καπναγωγό προς το εσωτερικό καθώς και η οπή στερέωσης της οριζόντιας δοκού του, επάνω από τον κιλλίβαντα (Εικ. 15). Στην ανατολική πλευρά του πύργου διαμορφώνεται στενός χώρος, ο οποίος καλύπτεται από τεταρτοκυλινδρικής διατομής θόλο. Σε ημικυκλική κόγχη στο πάχος του περιμετρικού τοίχου διαμορφώνεται αποχωρητήριο (απ). Στη δυτική πλευρά του πύργου ο χώρος καλυπτόταν με τον ίδιο τρόπο, ο θόλος όμως έχει καταπέσει. Μεγάλο τμήμα του διατηρείται πεσμένο επάνω στον ανατολικό τοίχο του κτηρίου Z (Εικ. 12, 16). Στα βόρεια του πύργου διατηρούνται οι γενέσεις των θόλων που προσαρτήθηκαν στον πύργο (Εικ. 16). Στο σημείο αυτό διαμορφωνόταν και παράθυρο, η μεγάλη απόσταση του οποίου από το δάπεδο είναι δυσερμήνευτη (Εικ. 5).

Το κτήριο Z είναι από τα καλύτερα διατηρούμενα. Στο ισόγειο χρησιμοποιείται το σύστημα κάλυψης με συνεχή σταυροθόλια, που χρησιμοποιήθηκε και στο κτήριο A (Εικ. 3, 13, 17). Παράθυρα διαμορφώνονται στον δυτικό, τον νότιο και τον βόρειο τοίχο.⁸ Η αρχική θύρα διατηρείται στην ανατολική πλευρά. Ο όροφος, η πρόσβαση στον οποίον γίνεται από κτιστή κλίμακα που καταλήγει σε πλατύσκαλο εδραζόμενο σε καμάρα, είναι ενιαίος, με αψιδώματα στις μακρές πλευρές. Ψηλότερα από το κλειδί τους διατηρείται η γένεση ενιαίας καμάρας. Μια θύρα στην ανατολική πλευρά οδηγούσε, μέσω κλίμακας, στον όροφο του κτηρίου E. Μία άλλη θύρα, της οποίας διατηρείται μόνον η ανατολική παρειά, ανοιγόταν στη βόρεια πλευρά και οδηγούσε στον όροφο του κτηρίου H. Παράθυρα ανοίγονταν στη νότια και τη δυτική πλευρά. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται επίσης ημικυκλική κόγχη αποχωρητηρίου (απ), που προεξέχει ως προς την όψη επάνω σε κιλλίβαντες (Εικ. 12, 17). Η μεγάλη τυπολογική και κατασκευαστική ομοιότητα με το κτήριο A δείχνει πως τα δύο αυτά κτήρια ανήκουν πιθανώς στο ίδιο οικοδομικό πρόγραμμα.

Γ. ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ

Οι τοίχοι του κάστρου είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή. Κατά την αρμολόγηση έχουν χρησιμοποιηθεί πυκνά λίθινα ή κεραμικά θραύσματα, που διατηρούνται στα σημεία όπου δεν έχει πλήρως αποπλυθεί το αρμοκονίαμα. Σε αρκετές θέσεις στα κτήρια Β, Γ, Δ και Z εντοπίστηκαν οπές ξυλοδεσιών που διέτρεχαν τον τοίχο στο μέσον του. Αρκετά πυκνές είναι και οι οπές στήριξης των ικριωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των τοίχων (Εικ. 12, 14, 18-20). Οι θόλοι διατηρούνται αποσπασματικά, στις περισσότερες όμως περιπτώσεις η αναπαράστασή τους είναι ασφαλής (Εικ. 28). Έχουν κατασκευαστεί από τοπικούς λίθους με παρεμβολή θραυσμάτων κεραμιδιών ως σφηνών. Η κατασκευή έχει γίνει με ξυλότυπο, με εμφανείς οπές στήριξης. Επάνω στον ξυλότυπο τοποθετήθηκαν οι λίθοι με άφθονο κονίαμα, το οποίο διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση στα περισσότερα από τα εσωράχια. Τα μέτωπα ήταν κατασκευασμένα από πωρόλιθο. Πώρινοι θολίτες διατηρούνται στα μέτωπα των θόλων της ανωδομής του ορόφου στα κτήρια Α και Z καθώς και σε ένα από τα τόξα του περιδρόμου (Εικ. 21).

Οι όψεις των τοίχων ήταν αρμολογημένες με λευκό ασβεστοκονίαμα, που άφηνε ελάχιστο

⁸ Διατηρείται η ανατολική παρειά του ανοίγματος καθώς και η γένεση τοξωτού ανωφλίου με κεκλιμένες γενέσεις.

22

21

20

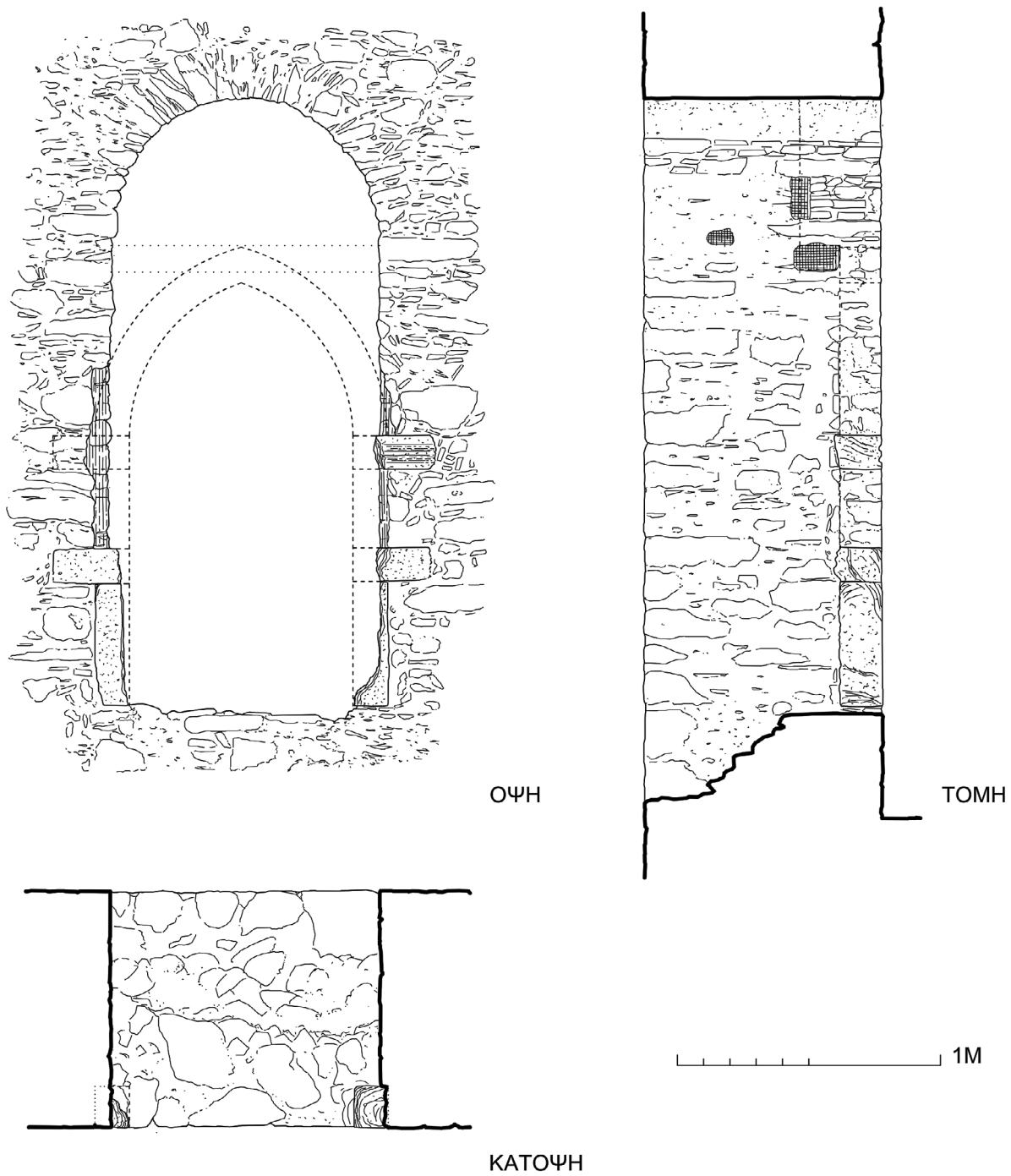
Εικ. 20. Κάστρο Βατίκων. Το κάστρο από τα δυτικά (2010).
 Εικ. 21. Κάστρο Βατίκων. Τμήμα τόξου του παλαιού περιδρόμου στο κτήριο Δ, στο σημείο επαφής με το κτήριο Γ (2010).
 Εικ. 22. Κάστρο Βατίκων. Το κτήριο Α από τα ανατολικά (2018).

Εικ. 23. Κάστρο Βατίκων. Φωτιστική θυρίδα στον δυτικό τοίχο του κτηρίου Β (2015).

Εικ. 25. Κάστρο Βατίκων. Η θύρα του κτηρίου Α.

Εικ. 24. Κάστρο Βατίκων. Η θύρα του ναού του κάστρου (2015).

Εικ. 26. Κάστρο Βατίκων. Θύρα του κτηρίου Γ (2018).

μέρος των λίθων ακάλυπτο, στρωμένο με την άκρη του μυστριού με οριζόντιες κυρίως αλλά και κατακόρυφες ή λοξές κινήσεις (σαρδελωτό αρμολόγημα) (Εικ. 20, 22).⁹ Οι εσωτερικές επιφάνειες δεν ήταν επιχρισμένες, παρά μόνο στους χώρους διημέρευσης. Στον όροφο του κτηρίου Α, που λειτουργούσε μάλλον ως τέτοιος, διατηρείται επίχρισμα στο μεγαλύτερο τμήμα του εσωτερικού. Ελάχιστα τμήματα διατηρούνται στον όροφο του κτηρίου Ζ (ανατολικός τοίχος). Οι εσωτερικές επιφάνειες της δεξαμενής στον πύργο, καλύπτονταν από υδραυλικό κονίαμα με κεραμάλευρο. Αρχικά δάπεδα από ασβεστοκονίαμα σε υποδομή από κάθετα τοποθετημένους λίθους και αποτμήματα κεραμιδιών εντοπίστηκαν σε λίγα σημεία, στους ορόφους των κτηρίων Α και Ζ και στο κατώφλι της νότιας θύρας του ναού.

Τα ανοίγματα κατατάσσονται στις ακόλουθες κατηγορίες:

α. Φωτιστικές – αμυντικές(;) θυρίδες. Το άνοιγμα είναι μέσα ευρύ και υψηλό και έξω στενό και χαμηλό. Η κάλυψη γίνεται με τόξο με κεκλιμένες γενέτειρες ή, όταν διαμορφώνεται σε κόγχη (κτήριο Β) (Εικ. 23), με τεταρτοσφαιρικό θόλο. Τα πώρινα πλαίσια έχουν παντού αφαιρεθεί. Εκτός από το άνοιγμα του κτηρίου Β, παράθυρα του τύπου διατηρούνται στον ανατολικό τοίχο του κτηρίου Ε (δύο επάλληλα) (Εικ. 15) καθώς και στον νότιο και τον δυτικό τοίχο του κτηρίου Ζ (ισόγειο) (Εικ. 9, 17-18).

β. Δευτερεύουσες θυρίδες φωτισμού – αερισμού – αποχέτευσης. Δεν σχηματίζεται πλαίσιο πίσω από το οποίο θα ήταν δυνατή η τοποθέτηση κουφώματος και το άνοιγμα διευρύνεται προς το εσωτερικό χωρίς να αποκτά μεγάλες διαστάσεις. Το ύψος παραμένει σταθερό και το ανώφλι είναι ευθύγραμμο. Ανοίγματα του τύπου αυτού υπάρχουν στον ναό (κόγχη και άνοιγμα στο τεταρτοσφαίριο) (Εικ. 5, 8) και στο κτήριο Ε (αποχωρητήρια και δίπλα στην καπνοδόχο).

9 Για αυτόν τον λόγο ο Κατσώρης (1938, 77) αναφέρει το κάστρο ως «Άσπρον φρούριον».

Παρόμοια μορφή έχουν και ορισμένες θυρίδες που διαμορφώνονται στην απόληξη αποχετευτικών αγωγών. Βρίσκονται στους εξωτερικούς τοίχους σε χαμηλή στάθμη (Εικ. 12, 14, 19). Ορισμένες αντιστοιχούν στα αποχωρητήρια (Εικ. 17), άλλες, όμως, δεν έχουν σήμερα κάποια εμφανή αντιστοιχία με αποχετευτικό αγωγό. Προφανώς χρησίμευαν στην απορροή των ομβρίων υδάτων της αυλής πριν την ανέγερση των κτηρίων που κατήργησαν τον περίδρομο και κατέστησαν αδύνατη την απορροή των υδάτων της αυλής από κάθε άλλη θέση πλην της εισόδου. Έχουν σχήμα ορθογωνικό, καλοχτισμένες παρειές και ευθύγραμμο ανώφλι.

γ. Παράθυρα. Τα παράθυρα έχουν σαφώς μεγαλύτερες διαστάσεις από τις φωτιστικές ή άλλες θυρίδες. Η ποδιά τους βρίσκεται στα 45 εκ. περίπου από το δάπεδο. Έχουν παρειές κάθετες στον τοίχο και διέθεταν λαξευτό ορθογώνιο πώρινο πλαίσιο, που έχει αφαιρεθεί. Το ανώφλι τους είναι σχήματος χαμηλωμένου τόξου και καταλαμβάνει το σύνολο του πάχους του τοίχου. Στην περίπτωση του κτηρίου Α, το ανώφλι εσωτερικά ταυτίζεται με το μεσαίο αψίδωμα του ανατολικού τοίχου. Ακριβώς πίσω από το πλαίσιο, στο ύψος της γένεσης του τόξου του ανωφλίου, διατηρούνται οι οπές του ξύλου στο οποίο στηριζόταν το κούφωμα. Παράθυρα του τύπου αυτού υπάρχουν στον δυτικό τοίχο του ισογείου του κτηρίου Δ (Εικ. 13), στον ανατολικό τοίχο του ορόφου του κτηρίου Α (Εικ. 9, 22), στον νότιο και τον δυτικό τοίχο του ορόφου του κτηρίου Ζ (Εικ. 9, 17, 18) και στον περιμετρικό τοίχο, στο σημείο μεταξύ του πύργου και του ναού.

δ. Θύρες. Είχαν λαξευτό πώρινο πλαίσιο με εναλλάξ οριζόντιους και κατακόρυφους λίθους, το οποίο είτε διατηρείται αποσπασματικά, όπως στην πύλη του κάστρου, τη νότια θύρα του ναού (Εικ. 25) και τις θύρες των κτηρίων Α, Γ και Δ (Εικ. 24, 26), είτε τεκμαίρεται από τη μορφή που πήρε το άνοιγμα μετά την αφαίρεση των πωρολίθων. Καλύτερα διατηρείται η θύρα του κτηρίου Α. Στον οριζόντιο λίθο στη γένεση του τόξου του πλαισίου της θύρας αυτής διατηρούνται δύο προσεκτικά λαξευμένες γλυφές. Αυτές θα πρέπει να συνεχίζονταν και στο τοξωτό τμήμα του πλαισίου, το οποίο ήταν μάλλον οξυκόρυφο (Εικ. 24). Το ίδιο ίσως συνέβαινε και με την θύρα του ναού (Εικ. 25). Οι παρειές του ανοίγματος είναι κάθετες ως προς τον τοίχο και ψηλότερα από το πλαίσιο υπάρχει τόξο ημικυκλικό (κτήριο Α) ή χαμηλωμένο (κτήρια Δ και Ζ), που καταλαμβάνει το σύνολο του πάχους του τοίχου. Όπως και στα παράθυρα, πίσω από το πλαίσιο υπάρχουν οπές του οριζόντιου ξύλου στο οποίο στερεωνόταν το άνω μέρος των θυρόφυλλων.¹⁰ Όπως προκύπτει από τη θύρα του κτηρίου Α, το τύμπανο επάνω από το ανώφλι των πλαισίων και τα οριζόντια ξύλα ήταν πληρωμένο με λιθοδομή, με αποτέλεσμα να μην διακρίνεται το τοξωτό ανώφλι του ανοίγματος. Στις δύο πύλες του κάστρου διατηρούνται και το κατώφλια, με εντορμίες για την προσαρμογή των στροφών των θυρόφυλλων.

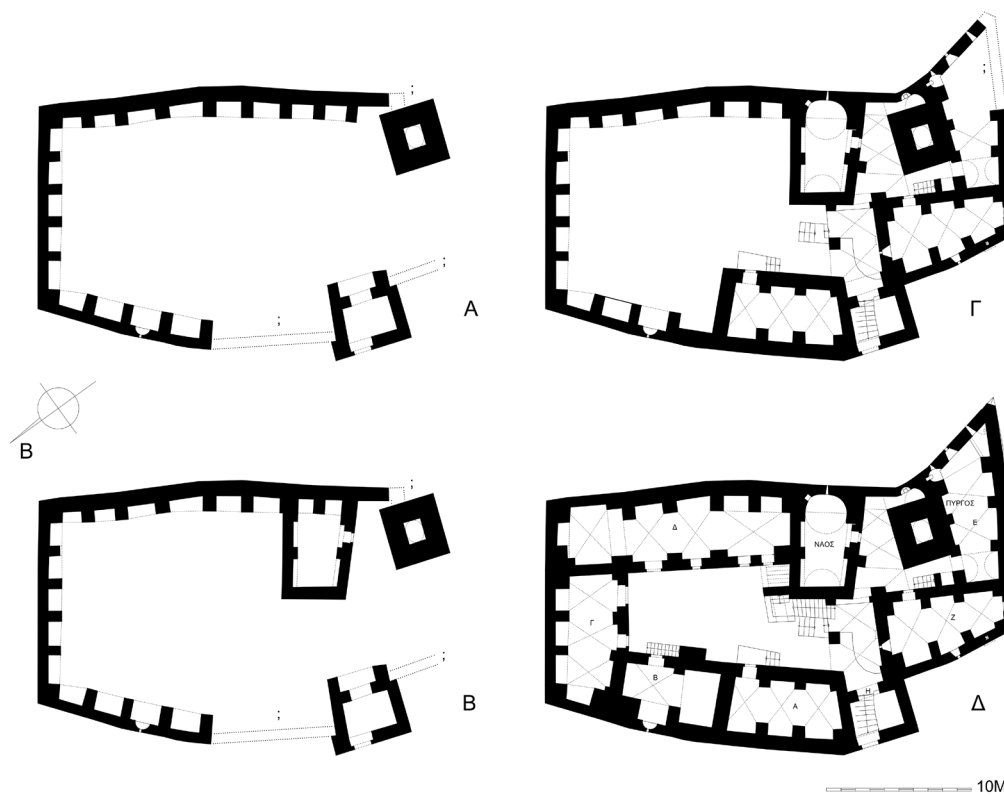
Γ. ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ

Από τα παραπάνω έγινε φανερό ότι το κάστρο κατέληξε στη σημερινή μορφή μετά από αρκετές φάσεις εργασιών (Εικ. 3-4). Στις παλαιότερες οικοδομικές φάσεις (I και II) φαίνεται να ανήκει ένα περιμετρικό τείχος με περίδρομο σε σειρά από τόξα που φέρονται από ογκώδεις παραστάδες. Στην ανατολική πλευρά το τείχος έχει πάχος περίπου 95 εκ. και είναι συμφυές με τις παραστάδες, ενώ στη βόρεια και τη δυτική έχει πάχος μόλις 65 εκ. και έχει κτιστεί σε δύο φάσεις, με τις παραστάδες να προστίθενται στο τείχος (Εικ. 27). Η βορειοανατολική γωνία έχει ανακατασκευαστεί, προφανώς μετά από κάποια τοπική καταστροφή. Δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί αν το ανατολικό τείχος κατασκευάστηκε ταυτόχρονα με το μικρότερου πάχους

10 Στην περίπτωση της νότιας θύρας του ναού, δεν διατηρούνται στοιχεία για την διαμόρφωση του ανωφλίου εσωτερικά.

Εικ. 27. Κάστρο Βατίκων. Ο δυτικός τοίχος του κτηρίου Β (2010).

Εικ. 28. Κάστρο Βατίκων. Κάτοψη των ισωγείων σε αναπαράσταση στις κύριες οικοδομικές φάσεις: Α, Β, ΙΙ, Β, ΙΙΙ, Γ, ΙV, Δ, VΙ.

δυτικό και βόρειο. Το ανατολικό τείχος σταματούσε στον πύργο, ο οποίος ήταν κτισμένος στο υψηλότερο σημείο του βραχώδους εξάρματος και ο οποίος επίσης φαίνεται να ανήκει στα παλαιότερα κτήρια του συγκροτήματος. Στις παλαιότερες οικοδομικές φάσεις θα πρέπει να ανήκει και το κτήριο Η, από το οποίο γίνεται η είσοδος στο κάστρο. Οι μεταγενέστερες προσθήκες στο συγκρότημα είχαν ως αποτέλεσμα την κατάργηση του περιδρόμου. Το κτήριο του ναού, αρχικώς χωρίς κόγχη, με άλλη χρήση, καταργεί δύο τόξα του περιδρόμου και ενσωματώνει τμήματα των παραστάδων τους στους τοίχους του (III). Ένα σύνολο κτηρίων κατοικίας (Α, Ε, Ζ) προστίθεται αργότερα σε ενιαία κατασκευαστική φάση ή κατά στάδια (IV), καθαιρώντας το παλαιότερο τείχος και τα τόξα του περιδρόμου. Παράλληλα – ίσως, ανακατασκευάζεται το άνω μέρος τμήματος του ανατολικού περιμετρικού τοίχου και διαμορφώνεται κόγχη, ώστε να δημιουργηθεί ναός. Στη συνέχεια, προστίθενται και άλλες κατοικίες (Β, Γ και Δ) σε δύο τουλάχιστον φάσεις (V και VI), οι οποίες ενσωματώνουν τα τόξα του περιδρόμου, ενώ το κτήριο Ε, προφανώς μετά από ζημιές, ανακατασκευάζεται μερικώς (V). Συνοψίζοντας, σε τουλάχιστον έξι οικοδομικές φάσεις το κάστρο των Βατίκων αναμορφώθηκε σταδιακά ώστε από ένα οχυρό με κυρίως στρατιωτικό χαρακτήρα να φιλοξενήσει μικρό αριθμό άνετων κτηρίων κατοικίας, γύρω από μικρή εσωτερική αυλή (Εικ. 28).

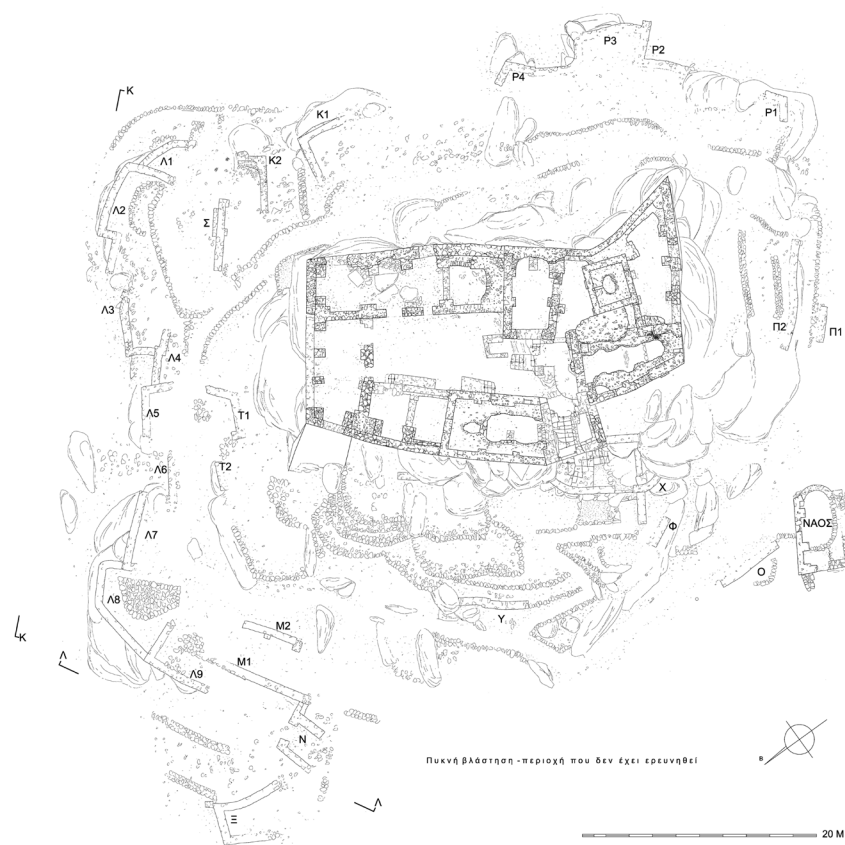
Δ. Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ

Γύρω από το κάστρο, σε μέση απόσταση κατά προσέγγιση 15 μέτρων από το περιμετρικό τείχος, σχηματίζεται εξωτερικός περίβολος, από τείχος διατηρούμενο αποσπασματικά και σε ύψος που κυμαίνεται από λιγότερο του μισού έως τέσσερα περίπου μέτρα (Εικ. 29). Στα διατηρούμενα τμήματα του περιβόλου έχει δοθεί στο σχέδιο της κάτοψης ένα γράμμα από το Κ ως το Ρ, ενώ σε λοιπές κατασκευές, που βρίσκονται εντός του περιβόλου τα γράμματα Σ ως Χ (Εικ. 29). Η ακριβής αναπαράσταση του περιβόλου δεν είναι δυνατή σε όλες τις θέσεις, ιδίως στα νότια – νοτιοδυτικά, όπου η διατήρηση είναι εντελώς αποσπασματική. Το σχήμα του είναι ακανόνιστο, καθώς αφενός καθορίζεται από τη μορφή του βράχου, την παρουσία του οποίου εκμεταλλεύεται, ώστε να αποκτήσει μεγαλύτερο ύψος, και αφετέρου δεν ανήκει σε ενιαία οικοδομική φάση. Ακολουθεί περιγραφή των επιμέρους τμημάτων του περιβόλου, με αφετηρία το κτήριο Ν, όπου μάλλον διαμορφωνόταν η είσοδος, και δεξιόστροφη κυκλική πορεία.

Το τμήμα Ν αποτελούσε μάλλον πύλη ενταγμένη σε πύργο. Από το σημείο αυτό φαίνεται ότι ξεκινούσε η άνοδος προς το κάστρο. Στα δεξιά της πύλης βρίσκεται το τμήμα Ξ, το οποίο έχει καμπύλη χάραξη και λειτουργούσε πιθανώς ως ανάλημμα της οδού που οδηγούσε στην είσοδο του περιβόλου. Το τμήμα Μ, στα αριστερά της πύλης, περιλαμβάνει δύο επιμέρους τμήματα Μ1 και Μ2, διατεταγμένα παράλληλα μεταξύ τους.

Το τμήμα Λ εκτείνεται σε ολόκληρο το μήκος της βόρειας πλευράς του περιβόλου και περιλαμβάνει εννέα επιμέρους τμήματα (Εικ. 29-32). Το τμήμα Λ1 έχει καμπύλη χάραξη και μικρό μήκος. Έχει εκ των υστέρων προστεθεί στο τμήμα Λ2, το οποίο διαμορφώνει προμαχώνα στη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου. Το τμήμα Λ2 δείχνει να κτίστηκε ταυτόχρονα με το Λ3, από το οποίο έχει αποκοπεί λόγω κατάρρευσης. Το τμήμα Λ3 έχει προσκολληθεί στο Λ4, το οποίο με τη σειρά του έχει προσκολληθεί στο Λ5. Τα τμήματα Λ5, Λ6 και Λ7 έχουν αποκοπεί μεταξύ τους λόγω καταρρεύσεων. Στα τμήματα Λ7 και Λ9 έχει προστεθεί το τμήμα Λ8, το οποίο διαμορφώνει προμαχώνα στη βορειοδυτική πλευρά του εξωτερικού περιβόλου, αντίστοιχο με αυτόν της βορειοανατολικής γωνίας. Ορισμένες ομοιότητες των δύο προμαχώνων (Λ2 και Λ8), όπως η πολύ πυκνή παρουσία οπών στερέωσης ικριωμάτων και οι καμπυλωμένες γωνίες, φανερώνουν πως η κατασκευή τους οφείλεται στο ίδιο οικοδομικό πρόγραμμα.

Το τμήμα Κ βρίσκεται στα βορειοανατολικά του κάστρου. Αποτελείται από δύο επιμέρους

Εικ. 29. Κάστρο Βατίκων. Κάτοψη του κάστρου με τον περιβάλλοντα χώρο.

Εικ. 30. Κάστρο Βατίκων. Το κάστρο και ο εξωτερικός περίβολός του από τα βορειοανατολικά (2010).

τμήματα (Κ1 και Κ2) (Εικ. 29-30). Το τμήμα Κ1, το οποίο έχει κτιστεί σε δύο οικοδομικές φάσεις, θεμελιώνεται σε υψηλό βράχο και διατηρείται σε ύψος περίπου 2,20 μ. Το τμήμα Κ2 θεμελιώνεται επίσης σε βράχο και διατηρείται σε μικρότερο ύψος. Μεταξύ των δύο επιμέρους τμημάτων διαμορφώνεται σχήμα υποδοχής. Ωστόσο, το σχήμα δεν ολοκληρώνεται και η λειτουργία του εν λόγω χώρου παραμένει αβέβαιη. Η ξηρολιθοδομή που είναι κτισμένη στον χώρο αυτόν παράλληλα προς το τμήμα Κ2 μάλλον ανήκει σε μεταγενέστερη κατασκευή.

Το τμήμα Ρ, αποτελείται από τέσσερα επιμέρους τμήματα και διαμορφώνει την ανατολική πλευρά του εξωτερικού περιβόλου. Διατηρείται σε μικρό ύψος. Το τμήμα Π, που περιλαμβάνει δύο παράλληλους μεταξύ τους τοίχους, Π1 και Π2, σε μικρό ύψος διατήρησης, αποτελεί πιθανώς μέρος της νότιας πλευράς του εξωτερικού περιβόλου. Το τμήμα Π2 είναι άλλωστε κτισμένο στην προέκταση του τμήματος Ρ1.

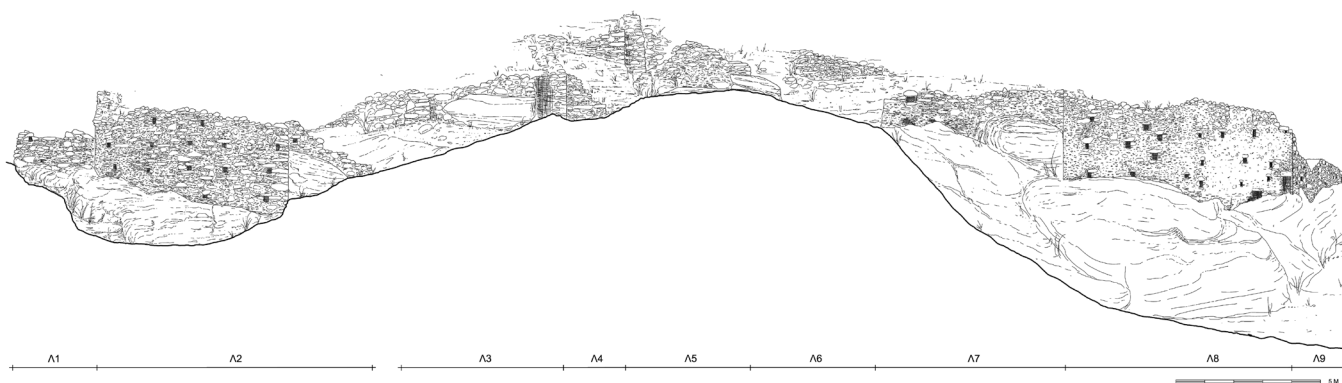
Λίγο δυτικότερα του τμήματος Π, σε περιοχή που καθαρίστηκε προσφάτως από τη βλάστηση, εντοπίστηκε μικρός ναός (Εικ. 29). Διατηρείται σε ικανό για την αναπαράστασή του ύψος ο βόρειος τοίχος (Εικ. 33). Η ημικυκλική κόγχη του ιερού και ο δυτικός τοίχος διατηρείται σε μικρότερο ύψος, ενώ ο νότιος τοίχος έχει σχεδόν εξολοκλήρου καταστραφεί. Ο βόρειος τοίχος του ναού διατηρεί δύο παραστάδες και τα τόξα που γεφυρώνουν τα ανοίγματα μεταξύ των παραστάδων και του ανατολικού και δυτικού τοίχου. Μεταξύ των παραστάδων υπήρχε άλλο τόξο, με γένεση σε υψηλότερη στάθμη από το κλειδί των προηγούμενων, η οποία διατηρείται στη δυτική παραστάδα. Η γένεση του τόξου αυτού βρισκόταν στην ίδια στάθμη με την γένεση του κατά μήκος διατεταγμένου θόλου. Με βάση τα παραπάνω, είναι δυνατόν να αναπαρασταθεί με ασφάλεια η ανωδομή του ναού, που ανήκε στον τύπο του μονόκλιτου σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Διατηρείται θύρα στη βόρεια και τη δυτική πλευρά. Στη δυτική θύρα σώθηκε και μέρος του πώρινου πλαισίου. Στα δυτικά του ναού διατηρείται μικρό τμήμα της θεμελίωσης του βόρειου τοίχου ενός νάρθηκα.

Το τμήμα Ο, που διατηρείται σε χαμηλό ύψος στα δυτικά του κάστρου είναι αμφίβολο αν αποτελεί μέρος του εξωτερικού περιβόλου, καθώς στην περίπτωση αυτή ο περίβολος θα διακοπτόταν από τον ναό, ο οποίος είναι κτισμένος στα νότια του τμήματος αυτού. Είναι, επομένως, πιθανόν ο εξωτερικός περίβολος να βρισκόταν ακόμη δυτικότερα, εκεί που εντοπίζονται αποσπασματικά κατάλοιπα άλλων αναλημματικών τοίχων. Δεν πρέπει να αποκλειστεί και το ενδεχόμενο ο ναός να προσαρτήθηκε στον περίβολο.

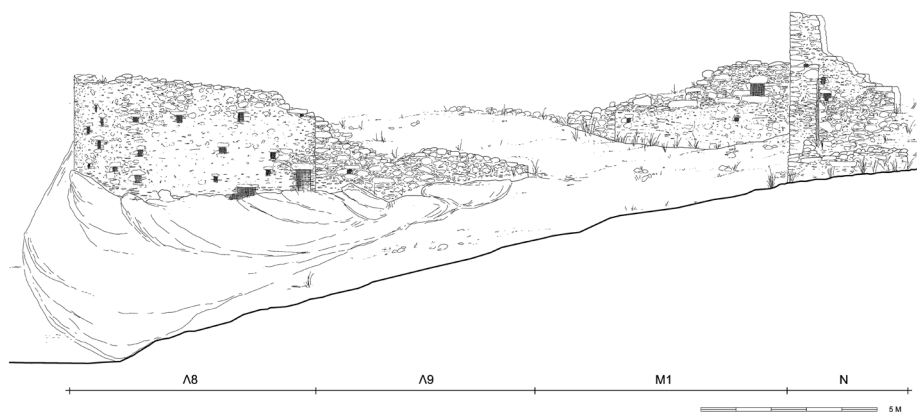
Τα τμήματα Σ, Τ, Υ και Φ είναι τοίχοι διατηρούμενοι εντός του εξωτερικού περιβόλου του κάστρου και διατεταγμένοι παράλληλα προς την κλίση του εδάφους. Διατηρούνται σε μικρό ύψος και δεν είναι σαφές αν αποτελούν αναλημματικά τοιχάρια για τη διαμόρφωση μιας εσωτερικής διαδρομής, τμήματα παλαιότερου εξωτερικού περιβόλου ή ενός δεύτερου περιβόλου. Το τμήμα Χ, διαμορφώνει προτείχισμα της πύλης του κάστρου (Εικ. 29).

Μικρού μήκους αναλημματικοί τοίχοι από ξηρολιθοδομή βρίσκονται διάσπαρτοι σε διάφορες θέσεις εντός και εκτός του περιβόλου. Η κατασκευή τους σχετίζεται πιθανώς με τη χρήση του χώρου κατά τους νεώτερους χρόνους. Στα δυτικά του κάστρου υπάρχει μία περιοχή με πυκνή βλάστηση, η οποία δεν έχει ερευνηθεί.

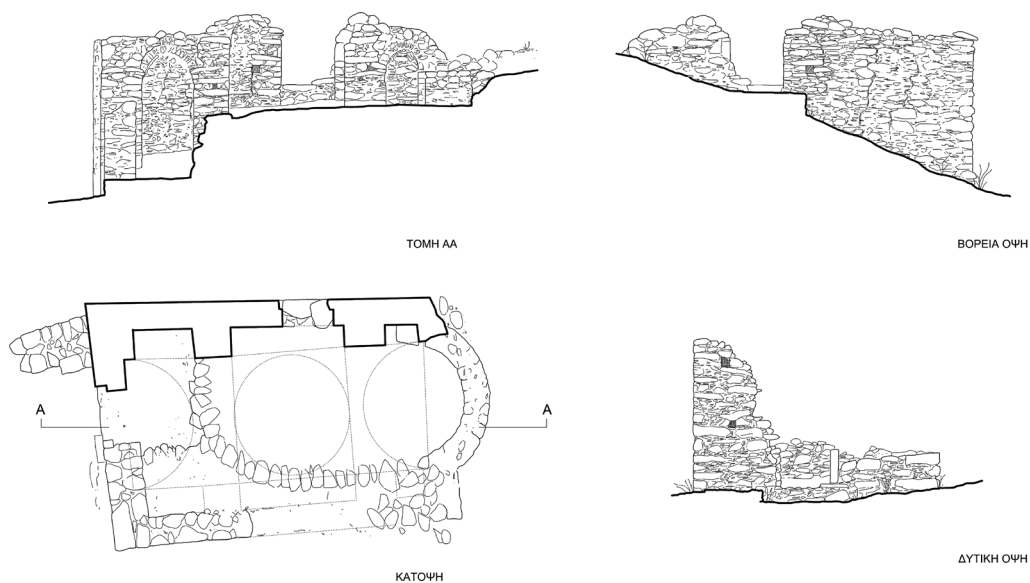
Οι τοίχοι των κτηρίων του εξωτερικού περιβόλου, όπως και στο ίδιο το κάστρο, είναι κτισμένοι από αργολιθοδομή με πολύ πυκνή παρεμβολή πλίνθων σε οριζόντιους και κατακόρυφους αρμούς. Στα σημεία θεμελίωσης στον βράχο, εξαιτίας του μικρού πάχους που αποκτά η λιθοδομή σε ορισμένες θέσεις, γίνεται αποκλειστική χρήση πλίνθων. Η αρχική εικόνα των τοίχων με το σαρδελωτό αρμολόγημα, το οποίο άφηνε μικρό μέρος της λιθοδομής εμφανές, διατηρείται σε λίγα σημεία, στα κατώτερα κυρίως μέρη των τοίχων. Στον προμαχώνα Λ2 η τελική εμφάνιση του αρμολογήματος είναι διαφορετική, χωρίς χαράξεις με το μυστήρι.

31

32

33

Εικ. 31. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΚΚ. Εικ. 32. Κάστρο Βατίκων. Τομή ΛΛ.
Εικ. 33. Κάστρο Βατίκων. Ναός στα νοτιοδυτικά του κάστρου. Κάτοψη, τομή κατά μήκος, δυτική και βόρεια όψη.

Ε. ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΑΠΙΣΤΩΣΕΙΣ

Το κάστρο των Βατίκων ακολουθεί τον βασικό τύπο μικρών φρουρίων που διαδίδεται στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο, ιδίως μετά τη Λατινική κατάκτηση: κτισμένο στην κορυφή δυσπρόσιτου λόφου, που δίνει συγκριτικό πλεονέκτημα στους αμυνόμενους έναντι των επιτιθέμενων,¹¹ με τοιχισμένο περίβολο με περίδρομο σε σειρά τυφλών αψιδωμάτων,¹² κεντρικό πύργο στο υψηλότερο σημείο, πύργο που προστατεύει την πύλη και μικρό συγκρότημα κατοικιών. Αργότερα, το κάστρο αποκτά ναό και περισσότερες κατοικίες. Γύρω από τον οχυρωμένο πυρήνα διαμορφώνεται περίβολος και πιθανώς μικρός οικισμός με διάσπαρτες κατοικίες και ναό.¹³

Τα σπίτια του κάστρου παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με αυτά του Μυστρά.¹⁴ Τα Α και Ζ είναι βεβαιωμένα διώροφα, ενώ όροφος μπορεί να υποτεθεί ότι υπήρχε και στις περισσότερες από τις υπόλοιπες κατοικίες. Το κατώγειο έχει μικρότερο ύψος και είναι θολοσκεπές.¹⁵ Ο όροφος καταλαμβάνεται από μία μεγάλη αίθουσα διημέρευσης, τον τρίκλινο,¹⁶ οι εσωτερικές όψεις του οποίου διαμορφώνονται, όπως και στα αστικά σπίτια του Μυστρά, με αψιδώματα.¹⁷ Τα θολοσκεπή διαβατικά όπως στο κτήριο Η ή και η στήριξη των ορόφων των οικιών σε θολωτές υποδομές με ανοικτά ισόγεια είναι επίσης στοιχείο που εμφανίζεται στον Μυστρά.¹⁸ Τα αποχωρητήρια διαμορφώνονται σε κόγχη μέσα στον ίδιο τον χώρο διημέρευσης, επίσης όπως στον Μυστρά,¹⁹ στη γωνία του χώρου, όπως στο κτήριο Ε²⁰ ή και στη μέση, όπως στο κτήριο Ζ.²¹ Δεν προέχουν, όπως συνήθως συμβαίνει στον Μυστρά, καθώς η κόγχη τους διαμορφώνεται στο πάχος του περιμετρικού τοίχου του κάστρου.²² Στο κτήριο Ζ η προεξοχή του αποχωρητηρίου σε κιλλίβαντες είναι όμοια με τις προεξοχές εστιών στον Μυστρά.²³ Εστία υπάρχει μόνο στο κτήριο Ε και διαμορφώνεται και εδώ σε μια γωνία του χώρου.²⁴ Ομοιότητες με τα σπίτια του Μυστρά εντοπίζονται και σε λεπτομέρειες, όπως τα ερμάρια (κτήριο Α - όροφος)²⁵ και οι κλίμακες επί τόξων (κτήρια Δ, Ζ), οι οποίες ακολουθούν τους συνήθεις εκεί τύπους.²⁶

11 Andrews 1953, 229.

12 Το ίδιο παρατηρείται και στον Μυστρά, στην οχύρωση της Κάτω Πόλης (Μαρίνου 2009α, 98, εικ. 50). Στην ίδια εποχή έχουν χρονολογηθεί και τα τόξα που στηρίζουν περίδρομο στο κάστρο της Πάτρας (Γεωργιπούλου-Βέρρα 2000, 34, εικ. 31) και στο κάστρο στο Λεοντάρι της Αρκαδίας (Αθανασούλης και Μαμαλούκος 2011, 17). Παρόμοια είναι και η διαμόρφωση του περιδρόμου σε δύο φράγκικα κάστρα της Μεσσηνίας, στην Ανδρούσα και στο Πήδημα (Βοη 1969, 637, 656· Κοντογιάννης 2001-2, 529, εικ. 12).

13 Για συνοπτική αναφορά στο θέμα και σύγκριση με το παρόμοιο Ριζόκαστρο κοντά στο Αλιβέρι βλ. Μαμαλούκος 2017, 616-17.

14 Ομοιότητες ως προς τον τύπο παρουσιάζουν και με τα σπίτια του Γερακίου, που είναι επίσης ορθογωνικής κάτοψης, με έναν χώρο διημέρευσης στον όροφο (Σιμάτου και Χριστοδουλοπούλου 1989-90).

15 Μονόχωρα και θολοσκεπή είναι και τα ισόγεια των σπιτιών στο Μυστρά (Ορλάνδος 1937, 58· Orlandos 1971, 76).

16 Στα Βάτικα πιθανώς κατοικία να διαμορφώνεται και σε ισόγειο, αφού το κατώγειο του κτηρίου Ε διαθέτει εστία και αποχωρητήριο. Και εδώ οι εσωτερικές όψεις διαμορφώνονται με αψιδώματα. Θα μπορούσε, ωστόσο, να πρόκειται για το μαγειρείο μιας μεγαλύτερης κατοικίας.

17 Ορλάνδος 1937, 62-7· Orlandos 1971, 76.

18 Orlandos 1971, 79-80.

19 Αρβανιτόπουλος 2004, 164-8.

20 Πρβλ. Ορλάνδος 1937, εικ. 66, 68α, 83, 86.

21 Πρβλ. Ορλάνδος 1937, εικ. 67, 68β.

22 Για παραδείγματα κογχών στο πάχος των τοίχων από τον Μυστρά βλ. Μαρίνου 2009β, 277 εικ. 9, 279 εικ. 17.

23 Ορλάνδος 1937, 77, εικ. 65α.

24 Ορλάνδος 1937, 88.

25 Ορλάνδος 1937, 71-2.

26 Ορλάνδος 1937, 60-2.

Οι μέθοδοι κατασκευής είναι χαρακτηριστικές της εποχής. Η τοιχοποιία από αργολιθοδομή με φαρδύ αρμολόγημα με τα σημάδια της εργασίας με μυστρί είναι συνηθισμένη κατά τον 14^ο και 15^ο αιώνα στα Βάτικα²⁷ και στην ευρύτερη περιοχή.²⁸ Η θολοδομία με αλληλοτεμνόμενες καμάρες και μέτωπα από λαξευτό πωρόλιθο επίσης είναι κοινότατη.²⁹ Ομοίως τα δάπεδα από κονίαμα σε υπόστρωμα από κεραμίδια.³⁰ Η μορφή των ανοιγμάτων με πλαίσια από πωρόλιθο και ιδίως τα θυρώματα με εναλλάξ κατακόρυφους και οριζόντιους πωρόλιθους επίσης ανήκει στο αρχιτεκτονικό λεξιλόγιο της εποχής.³¹ Ο πωρόλιθος εδώ προέρχεται από την γειτονική ακτή, απέναντι από την Ελαφόνησο, όπου υπήρξε διαχρονικά συστηματική λατόμευση.³² Η θύρα του κτηρίου Α, η οποία διατηρείται κάπως καλύτερα (Εικ. 24), ακολουθεί τη συνήθη διάταξη θυρών της υστεροβυζαντινής περιόδου με συμφυές με την τοιχοποιία τοξωτό πλαίσιο,³³ οι δε λεπτομέρειες της κατασκευής της ακολουθούν τύπο γνωστό επίσης από τον Μυστρά.³⁴ Το οξυκόρυφο υπέρθυρο της προσόψεως συνηθίζεται κατά τον Ορλάνδο σε σπίτια του 13^{ου} και 14^{ου} αιώνα.³⁵ Αντίθετα, τα υπέρθυρα με χαμηλωμένο τόξο, όπως στο κτήριο Δ, το οποίο ανήκει στην τελευταία οικοδομική φάση του κάστρου, απαντά στον Μυστρά κατά τον 15^ο αιώνα.³⁶ Στο κάστρο των Βατικών δεν γνωρίζουμε την ακριβή μορφή των πλαισίων των παραθύρων. Η ποδιά τους πάντως ήταν χαμηλή, ώστε κανείς να μπορεί καθήμενος να παρατηρεί προς τα έξω. Σε ένα από τα παράθυρα (κτήριο Ζ, νότια όψη) απαντά και το θρανίο που γνωρίζουμε από τον Μυστρά.³⁷

Το διαφορετικού τύπου αρμολόγημα που απαντά στον προμαχώνα Λ8 σχετίζεται με την μεταγενέστερη κατασκευή του. Παρόμοιος είναι ο τρόπος δομής και το αρμολόγημα στην μεταγενέστερη αντηρίδα στη βορειοδυτική γωνία του κάστρου. Αυτού του τύπου η εργασία απαντά και στους παράκτιους πύργους που έχουν κτιστεί κατά μήκος της δυτικής ακτής της χερσονήσου, δύο από τους οποίους σε μικρή απόσταση από τα Βάτικα. Οι λεγόμενοι Κουλεντιανός πύργος³⁸ και πύργος του Φονιά³⁹ έχουν παρόμοια χαρακτηριστικά με το κάστρο των

27 Ενδεικτικά: Παντάνασσα Γερουμάνας - ναός και κωδωνοστάσιο (Για το ναό βλ. Ορλάνδος 1935α· Λούβη-Κί-ζη 2003-4), Παναγίτσα και Άγιος Κωνσταντίνος στο Παραδείσι (για τους ναούς βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1982, 440-3), Άγιος Θεράπων στο Φαρακλό (για το ναό βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1982, 433-4), Πύργος στην Παντάνασσα (για τον πύργο βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1982, 380-6).

28 Άγιος Βασίλειος στην Απιδιά (για το ναό βλ. Ορλάνδος 1935β, 133-8). Ίδια εργασία είναι ευρέως διαδεδομένη στον Μυστρά (Orlandos 1971, 78-9), το Γεράκι (Σιμάτου και Χριστοδουλοπούλου 1989-90, εικ. 9, 16) και το κάστρο της Ζαραφώνας (για το κάστρο βλ. Νίκας και Σκάγκος 2019, εικ. 29).

29 Ορλάνδος 1937, εικ. 99, 101· Μαρίνου 2009β, 248 εικ. 6-7, 249 εικ. 10, 277 εικ. 10· Σίνος 2009, 324 εικ. 28.

30 Ορλάνδος 1937, 66· Μαρίνου 2009β, 279, εικ. 17. Δάπεδα από κονίαμα είχαν και οι ναοί της περιοχής. Τέτοια διατηρούνται στην Παντάνασσα της Γερουμάνας (βλ. υποσημ. 27) και στην Αγία Αικατερίνη κοντά στην Κάτω Καστανιά (αδημοσίευτη).

31 Για το θυρώματα του τύπου αυτού, στα οποία μάλιστα το πώρινο πλαίσιο περιβάλλεται από σειρά πλίνθων, βλ. Δημητροκάλλης 2001, 22. Στα εκεί αναφερόμενα παραδείγματα του είδους μπορούν να προστεθούν τα θυρώματα του ναού και του κωδωνοστασίου στην Παντάνασσα Γερουμάνας (Λούβη-Κί-ζη 2003-4, εικ. 2α-β, 8) καθώς και τα θυρώματα του ναού των Αγίων Αποστόλων και του Αγίου Αθανασίου στο Λεοντάρι (Λούβη-Κί-ζη 2007, 102). Στην περιοχή, αποσπασματικά διατηρούνται δύο θυρώματα του τύπου αυτού στον ναό του Ταξιάρχη στην Κάτω Καστανιά (για τον ναό βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1982, 425-30).

32 Για τη θέση των λατομείων βλ. *Dépôt Général de la Guerre 1832· Waterhouse και Hope-Simpson 1961, fig. 14· Πίκουλας 2012, 360-3.*

33 Mamaloukos 2012, 23-25· Μαμαλούκος 2015, 122.

34 Ορλάνδος 1937, 68, εικ. 57.

35 Ορλάνδος 1937, 68.

36 Ορλάνδος 1937, 68. Τέτοια είναι τα παράθυρα της νότιας πτέρυγας του παλατιού (Ορλάνδος 1937, 35).

37 Ορλάνδος 1937, 70. Το στοιχείο αυτό απαντά και στο κάστρο της Ζαραφώνας (για το κάστρο βλ. Σκάγκος 2011).

38 Αδημοσίευτος. Σύντομη αναφορά στο Νίκας και Σκάγκος 2019, 135, σημ. 109.

39 Ο πύργος είναι πρακτικά αδημοσίευτος. Σύντομη αναφορά στα: Μπακούρου και Διαμαντή 2001-4, 350· Νίκας και Σκάγκος 2019, 135, σημ. 109.

Βατίκων. Ωστόσο, η παρουσία τυφεκιοθυρίδων και το διαφορετικό αρμολόγημα δικαιολογούν τη χρονολόγηση μετά τα μέσα του 15^{ου} αιώνα.

ΣΤ. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η κατασκευή του κάστρου των Βατίκων δεν αναφέρεται στις πηγές. Ο Andrews την αποδίδει στο Δεσποτάτο του Μορέως, συμπεριλαμβάνοντάς το στα περιορισμένα οχυρωματικά έργα που εκτέλεσε μετά τον 13^ο αιώνα.⁴⁰ Η άποψή του φαίνεται να δικαιολογείται από τα ιστορικά δεδομένα όσο και από τη μελέτη της αρχιτεκτονικής του μνημείου. Αντιθέτως, η απόδοσή του στους Βενετούς⁴¹ δεν τεκμηριώνεται και δεν δικαιολογείται από τα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής του μνημείου, το οποίο έχει κατασκευαστεί πριν από την εισαγωγή των πυροβόλων. Οφείλεται μάλλον στην αναπαραγωγή του «Fort Vénitien» που σημειώνεται σε παλαιό Γαλλικό χάρτη⁴² στην πρώτη αναφορά του μνημείου στη βιβλιογραφία.⁴³

Η χερσόνησος του Μαλέα δεν δείχνει να είχε κάποια ιδιαίτερη ακμή στη μέση Βυζαντινή περίοδο. Από την περίοδο αυτή δεν έχουν διατηρηθεί εκκλησιαστικά μνημεία.⁴⁴ Μετά την κατάλυση της Αυτοκρατορίας από τους σταυροφόρους, όπως γενικότερα η νοτιοανατολική Πελοπόννησος, η περιοχή δεν κατελήφθη από τους Φράγκους.⁴⁵ Η αδιαφορία για την περιοχή τόσο από τη βυζαντινή διοίκηση όσο και από το φραγκικό πριγκιπάτο δικαιολογεί την έλλειψη ενδιαφέροντος και για οχυρωματικά έργα.

Την κατάκτηση της Πελοποννήσου, σύμφωνα με το Χρονικόν του Μορέως, ολοκλήρωσε ο Γουλιέλμος Β' Βιλλεαρδουίνος με την πολιορκία της Μομεμβασίας, που έληξε το 1248 με την παράδοση της πόλης από τους άρχοντες Μαμωνά, Ευδαιμονογιάννη και Σοφιανό. Σε αντάλλαγμα για την παράδοση της πόλης, ο Φράγκος πρίγκιπας παραχώρησε στους Έλληνες άρχοντες τιμάρια στα Βάτικα, οι κάτοικοι των οποίων έσπευσαν να τον προσκυνήσουν.⁴⁶ Αυτή είναι και η πρώτη αναφορά των Βατίκων, με την μεσαιωνική τους ονομασία,⁴⁷ στις πηγές. Στη συνέχεια, το Χρονικόν αναφέρει τα κάστρα που έκτισε ο Βιλλεαρδουίνος για να εδραιώσει την κυριαρχία του στη Λακωνία, μεταξύ των οποίων δεν περιλαμβάνονται τα Βάτικα⁴⁸. Η χρονολόγηση της κατάκτησης της Μομεμβασίας από τους Φράγκους, για την οποία παλαιότερα είχε προταθεί και το έτος 1252 ή 1253,⁴⁹ μετατέθηκε προσφάτως αρκετά νωρίτερα, μεταξύ του 1223 και του 1238, και πιθανότερα στο τέλος της δεκαετίας του 1220.⁵⁰

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1262, οι Βυζαντινοί ανακατέλαβαν τη Μομεμβασία, ανταλλάσσοντάς την με την ελευθερία του Γουλιέλμου, που κρατούνταν ως αιχμάλωτος μετά τη μάχη της Πελαγονίας, και προκάλεσαν εξέγερση των κατοίκων των βουνών, μεταξύ των οποίων

40 Andrews 1953, 226.

41 Κατσώρης 1938, 76-7· Σφηκόπουλος 1968, 423.

42 *Dépôt Général de la Guerre* 1832.

43 Hasluck 1907-8, 1723.

44 Για τα εκκλησιαστικά μνημεία της περιοχής βλ. Δρανδάκης κ.ά. 1982· Ασλανίδης 2018. Στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους και όχι στο 12ο αιώνα, όπως παλαιότερα πιστευόταν (Ορλάνδος 1935α) χρονολογείται και η Παντάνασσα της «Γερουμάνας» (Βον 1969, 511, 584· Λούβη-Κίζη 2003-4).

45 Για το καθεστώς και τους κατοίκους της περιοχής βλ. Βον 1969, 71-2.

46 Χρονικόν του Μορέως, 2901-2965· Miller 1908, 146-7.

47 Το μεσαιωνικό τοπωνύμιο Βάτικα προέρχεται από την αρχαία ονομασία της πόλης των Βοιών (Βάτικα=Βοιατικά), η οποία ήταν κτισμένη εκεί που μετά την απελευθέρωση δημιουργήθηκε η Νεάπολις Βοιών, με συνοικισμό των γύρω χωριών (Hasluck 1907-8, 168-9).

48 Κάστρα Μυζηθρά, Μαΐνης και Λεύκτρου (Χρονικόν του Μορέως, 2985-3037).

49 Kalligas 1990, 86-94.

50 Saint-Guillain 2015.

και των Βατίκων, εδραιώνοντας σταδιακά την κυριαρχία τους στη Λακωνία.⁵¹ Πλήθος εκκλησιών με τοιχογραφικό διάκοσμο που χρονολογείται από τον 13^ο ως τον 15^ο αιώνα μαρτυρεί τη σχετική ανάπτυξη της περιοχής στα χρόνια της βυζαντινής κυριαρχίας στην Πελοπόννησο κατά την τελευταία περίοδο του Βυζαντίου.⁵² Σε αυτή την εποχή θα πρέπει να αποδοθεί και η ανέγερση του κάστρου. Κατά τον Andrews, οι Έλληνες βρήκαν στην Πελοπόννησο μεγάλο αριθμό κάστρων που είχαν κτίσει οι Φράγκοι και δεν χρειάστηκε να κατασκευάσουν παρά ελάχιστα νέα μικρά φρούρια, στη Λακωνία⁵³ και συγκεκριμένα στην Άνω Σοχά, τους Μολάους, τη Ζαραφώνα⁵⁴ και τα Βάτικα.⁵⁵

Μετά την κατάλυση του Δεσποτάτου του Μορέως, τα Βάτικα παρέμειναν στους Οθωμανούς για ένα μικρό χρονικό διάστημα.⁵⁶ Το ίδιο διάστημα (1461-1463) η Μονεμβασία ετέθη υπό την προστασία του Πάπα.⁵⁷ Πολύ σύντομα, το 1463, πέρασαν στους Βενετούς.⁵⁸ Μεταξύ των κάστρων που βρίσκονται στην κατοχή της Βενετίας αναφέρονται το 1467,⁵⁹ το 1471,⁶⁰ το 1479⁶¹ και το 1480.⁶² Στην κατοχή των Τούρκων πέρασαν και πάλι με τον Β' Βενετοτουρκικό πόλεμο (1499-1503).⁶³ Στην περίοδο της βενετικής κυριαρχίας (1463-~1503⁶⁴) θα μπορούσαν ίσως να αποδοθούν οι προμαχώνες της βόρειας πλευράς, οι οποίοι κατασκευάστηκαν για την προστασία του κάστρου με πυροβόλα.⁶⁵ Στην μακρά περίοδο της Τουρκοκρατίας που ακολούθησε δεν φαίνεται να έγιναν εργασίες ούτε στο εσωτερικό, ούτε και στον εξωτερικό περίβολο. Το κάστρο των Βατίκων θα πρέπει γρήγορα να εγκαταλείφθηκε και να ερειπώθηκε, ενώ τα γειτονικά χωριά, Μεσοχώρι και Φαρακλό, κατοικημένα ήδη από την ύστερη βυζαντινή περίοδο, συνέχισαν να υφίστανται.⁶⁶ Ο πολυπληθέστερος οικισμός στην περίοδο της Τουρκοκρατίας ήταν το Φαρακλό,⁶⁷ χτισμένο στην ορεινή πλαγιά στα ανατολικά του κάστρου, το οποίο πριν την απελευθέρωση, συχνά στα έγγραφα⁶⁸ και κατά κανόνα στους χάρτες,⁶⁹ σημειώνεται και ως Βάτικα.

51 Χρονικόν του Μορέως, 4591· Miller 1908, 172-3.

52 Βλ. υποσημ. 16.

53 Βλ. υποσημ. 11.

54 Τη χρονολόγηση στην εποχή του Θεοδώρου Β' Παλαιολόγου απέδειξε ο Ν. Σκάγκος (2011). Αναλυτικά βλ. Νίκας και Σκάγκος 2019, 132-35.

55 Η Α. Λούβη (2003-4, 364-5) έχει διατυπώσει την υπόθεση ότι στα Βάτικα εγκαταστάθηκαν οι Ιωαννίτες Ιππότες μεταξύ 1400-4. Ωστόσο, ας σημειωθεί ότι το 1403 ο τόπος αναφέρεται ως μέρος των βυζαντινών κτήσεων. Sathas, 1880-8, I, 6.

56 Για την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Τούρκους βλ. Zakythenos 1932, I: 247-74. Για την πρόσκαιρη κατάληψη της περιοχής από τους Τούρκους στα τέλη του 14ου αιώνα βλ. Kalliga 2010, 154-6.

57 Kalligas 2010, 49-52.

58 Sathas 1880-88, VI: 95· Kalligas 2010, 53.

59 Hopf 1873, 205-6· Bon 1969, 693· McLeod 1972.

60 Buchon 1845, I: 65.

61 Sathas 1880-8, VI: 125, 214.

62 Sathas 1880-8, I: 273, VI: 228.

63 Andrews 1953, 198.

64 Το 1501 φαίνεται να ανήκουν ακόμα στους Βενετούς. Sathas 1880-8, VII: 65.

65 Για τον συσχετισμό και με άλλα οχυρωματικά έργα της ευρύτερης περιοχής βλ. και ανωτέρω.

66 Στο Μεσοχώρι διατηρείται ο ναός του Αγίου Θεοδώρου (Δρανδάκης κ.ά. 1982, 412-15), ενώ πολύ κοντά στο Φαρακλό ο ναός του Αγίου Θεράποντος (Δρανδάκης κ.ά. 1982, 433-4), και οι δύο χρονολογούμενοι στην ύστερη βυζαντινή περίοδο.

67 Μπελιά 1980, 69.

68 Παναγιωτόπουλος 1987, 183 (υποσημ. 1).

69 Μελάς 2006, 114, 120, 123, 124, 126, 128, 164, 165, 168, 169, 179· Dépôt Général de la Guerre 1814· Τόλιας 2018, 104, 110, 118.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αθανασούλης, Δ. και Σ. Μαμαλούκος. 2011. «Το κάστρο Λεοντάρι». Στο Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5^{ος} -15^{ος} αιώνας). Διεθνές Συνέδριο. Περιλήψεις, 16-7. Ισθμός Κορίνθου: 25^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών.
- Andrews, K. 1953. *Castles of the Morea*. Princeton, NJ: American School of Classical Studies at Athens.
- Αρβανιτόπουλος, Σ. 2004. Η πόλη του Μυστρά. Όψεις της οργάνωσης ενός υστεροβυζαντινού αστικού συνόλου με βάση τις πηγές και τα κοσμικά κτήρια. Διδ. διατρ., Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Ασλανίδης, Κ. 2011. «Το κάστρο των Βατίκων». Στο Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5^{ος}-15^{ος} αιώνας). Διεθνές Συνέδριο. Περιλήψεις, 26-7. Ισθμός Κορίνθου: 25^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών.
- Ασλανίδης, Κ. 2018. «Βυζαντινοί ναοί των Βατίκων». Στο 38^ο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων. Αθήνα: 39-40.
- Bon, A. 1969. *La Morée Franque*. Paris: De Boccard.
- Buchon, J.A. 1845. *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronies*. Paris: J. Renouard.
- Γεωργοπούλου-Βέρρα, Μ. 2000. Το κάστρο της Πάτρας. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων.
- Dépôt Général de la Guerre. 1814. *Carte de la Morée dressée et grave au Dépôt Général de la Guerre par ordre du gouvernement en 1807*. Paris: Dépôt Général de la Guerre.
- Dépôt Général de la Guerre. 1832. *Carte de la Morée (rédigée et gravée au Dépôt Général de la Guerre d'après la triangulation et les levés exécutés en 1829, 1830, et 1831 par les officiers d'État-Major attachés au Corps d'occupation, par ordre de M. Le Maréchal Duc de Dalmatie, Ministre de la Guerre, sous la direction de M. le Lieutenant Général Pelet)*. Paris: Dépôt Général de la Guerre.
- Δημητροκάλλης, Γ. 2001. Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του Κάστρου. Αθήνα: χ.ε.
- Δρανδάκης, Ν., Ν. Γκιολές, Ε. Δωρή, Σ. Καλοπίση, Β. Κέπετζη, Χ. Κωνσταντινίδη, Μ. Κωνσταντουδάκη, Μ. Παναγιωτίδη. 1982. «Έρευνα στην Επίδαυρο Λιμηρά». *Prakt* 137(1982): 349-66.
- Hasluck, F.W. 1907-8. «Laconia. II. Topography». *BSA* 14: 160-82.
- Hopf, K. 1873. *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues*. Berlin: Librairie de Weidmann.
- Kalligas, H.A. 1990. *Byzantine Monemvasia. The sources*. Monemvasia: Akrotheon.
- Kalligas, H.A. 2010. *Monemvasia, A Byzantine City State*. New York: Routledge.
- Καρποδίνη-Δημητριάδη, Ε. 1990. Κάστρα της Πελοποννήσου. Αθήνα: Αδάμ.
- Κατσώρης, Α. 1938. Η Επίδαυρος Λιμηρά. Ήτοι η ιστορία όλων των πόλεων και χωρίων της επαρχίας από των αρχαιοτάτων μέχρι των νεοτέρων χρόνων. Αθήνα: χ.ε.
- Κοντογιάννης, Ν. 2001-2. «Κάστρα και οχυρώσεις στην Μεσσηνία κατά τους Μεσαιωνικούς και Νεώτερους χρόνους». Στο Πρακτικά του ΣΤ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Β': 521-45. Αθήνα: Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών.
- Λούβη-Κίζη, Α. 2003-4. «Η Παντάνασσα της Γερουμάνας. Ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών». *Σύμμεικτα* 16: 358-78.
- Λούβη-Κίζη, Α. 2007. «Ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Λεοντάρι Αρκαδίας». Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας 28: 99-114.
- Mamaloukos, S. 2012. «Observations on the Doors and Windows in Byzantine Architecture». Στο *Masons at Work: Architecture and Construction in the Pre-Modern World*, επιμ. R. Ousterhout, R. Holod, L. Haselberger και A. Thourson Jones, 1-38. Philadelphia: University of Pennsylvania. <https://www.sas.upenn.edu/ancient/masons/mamaloukos.pdf>.
- Μαμαλούκος, Σ. 2015. «Παρατηρήσεις στη διαμόρφωση και την κατασκευή των ανοιγμάτων των θυρών στη βυζαντινή αρχιτεκτονική». Στο *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, επιμ. Β. Κατσαρός και Α. Τούρτα, 115-26. Αθήνα: Καπόν.
- Mamaloukos, S. 2017. «The Rizokastro near Aliveri, Euboea, in the context of Frankish castle architecture in Greece». Στο *An Island Between Two Worlds: The Archaeology of Euboea from Prehistoric to Byzantine Times. Proceedings of International Conference (Eretria, 12-14 July 2013)*, επιμ. Z. Tankosić, F. Mavridis και M. Kosma, 613-23. Athens: Norwegian Institute at Athens.
- Μαρίνου, Γ. 2009α. «Η οχύρωση της πόλης». Στο *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, επιμ. Σ. Σίνος, 79-112. Αθήνα: Υπουργείο

- Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων - Επιστημονική Επιτροπή Μνημείων Μυστρά.
- Μαρίνου, Γ. 2009β. «Οικιστικά συγκροτήματα της Κάτω Πόλης». Στο *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, επιμ. Σ. Σίνος, 246-84. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων - Επιστημονική Επιτροπή Μνημείων Μυστρά.
- McLeod, W. 1972. «Castles of the Morea in 1467». *BZ* 65: 353-63.
- Μελάς, Β. Επιμ. 2006. Η Πελοπόννησος. Χαρτογραφία και Ιστορία. 16^{ος} - 18^{ος} αιώνας. Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Miller, W. 1908. *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*. London: J. Murray.
- Μπακούρου, Α. και Κ. Διαμαντή. 2001-4. «Νομός Λακωνίας». *ArchDelt* 56-59(B4): 349-52.
- Μπελιά, Ε. 1980. «Στατιστικά στοιχεία της Επαρχίας Επιδαύρου Λιμηράς κατά το 1828». *Λακωνικά Σπουδαί* 5: 60-117.
- Μπούρας, Χ. 1967-8. «Άγιος Στέφανος Ριβίου Ακαρνανίας». Επιστημονική Επετηρίς της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 3: 41-57.
- Νίκας, Γ. και Σκάγκος, Ν. 2019. «Το οχυρό της Ζαραφώνας στον Πάρνωνα Λακωνίας». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 40: 103-38.
- Νικολάου, Γ. 1996. «Ειδήσεις για την επιβολή αγγαρειών στην provincia di Laconia κατά την περίοδο της δευτέρας Ενετοκρατίας». *Λακωνικά Σπουδαί* 13: 405-26.
- Ορλάνδος, Α. 1935α. «Η Παντάνασσα της Μονεμβασίας». Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος 1: 139-51. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ορλάνδος, Α. 1935β. «Εκ των βυζαντινών Απιδεών». Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος 1: 125-38. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Ορλάνδος, Α. 1937. «Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά». Αρχείον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος 3: 3-114. Αθήνα: Εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Orlandos, A. 1971. «Quelques notes complémentaires sur les maisons paléologuennes de Mistra». Στο *Art et société à Byzance sous les Paléologues, Actes du Colloque organisé par l'Association Internationale des Études Byzantines à Venise en Septembre 1968*, 75-82. Venise: Stamperia di Venezia.
- Παναγιωτόπουλος, Β. 1987. Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-18^{ος} αιώνας. Αθήνα: Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος-Ιστορικό Αρχείο.
- Πίκουλας, Γ. 2012. Το οδικό δίκτυο της Λακωνικής. Αθήνα: Ελληνική Επιγραφική Εταιρεία.
- Saint-Guillain, G. 2015. «The conquest of Monemvasia by the Franks: date and context». *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 52: 241-94.
- Sathas, C. 1880-8. *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge publiés sous les auspices de la Chambre des députés de Grèce*. 9 τόμοι. Paris: Maisonneuve et Cie.
- Σιμάτου, Α. και Ρ. Χριστοδουλοπούλου. 1989-90. «Παρατηρήσεις στον μεσαιωνικό οικισμό του Γερακίου». *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 15: 67-88.
- Σίνος, Σ. 2009. «Το συγκρότημα πίσω από το παλάτι». Στο *Τα Μνημεία του Μυστρά. Το Έργο της Επιτροπής Αναστήλωσης Μνημείων Μυστρά*, επιμ. Σ. Σίνος, 316-24. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων - Επιστημονική Επιτροπή Μνημείων Μυστρά.
- Σκάγκος, Ν. 2011. «Νέα ιστορικά και αρχαιολογικά στοιχεία για το οχυρό της Ζαραφώνας». Στο *Οχυρωματική Αρχιτεκτονική στην Πελοπόννησο (5^{ος} -15^{ος} αιώνας)*. Διεθνές Συνέδριο. Περίληψεις, 62-3. Ισθμός Κορίνθου: 25^η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών του Πανεπιστημίου Πατρών.
- Σφηκόπουλος, Ι. 1968. Τα Μεσαιωνικά Κάστρα του Μορφή. Αθήνα: χ.ε.
- Τόλιας, Γ. 2018. «Εικόνες της διοικητικής συγκροτήσεως του «Βασιλείου του Μοριά». Τρεις χειρόγραφοι βενετικοί χάρτες της Πελοποννήσου, 1692-1707». Στο *Βενετικοί Χάρτες της Πελοποννήσου, τέλη 17^{ου}-αρχές 18^{ου} αιώνα, από τη συλλογή Πολεμικού Αρχείου της Αυστρίας*, επιμ. Ο. Κατσιαρδή-Hering, 75-118. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Waterhouse, H. και R. Hope-Simpson. 1961. «Prehistoric Laconia». *BSA* 56: 114-75.
- Zakythenos, D. 1932. *Le Despotat Grec de Morée*. Paris: Les Belles Lettres.